

Sławomir Jędraszek (GDAŃSK)

ORCID 0000-0002-9873-0794

Wykorzystywanie terakot ptolemejskich w badaniach nad religijną polityką Lagidów. Wybrane przykłady

DOI 10.25951/3291

SUMMARY

The use of Ptolemaic terracottas in research into Lagid religious policy. Selected examples

The subject of the following article are the Graeco-Roman terracottas from Egypt, which, among their many other uses, constitute a body of material upon which it is possible to conduct research into the religious policies of the Ptolemies. The author cites selected examples of terracottas displaying religious content and values which could have been widely propagated and circulating among the native population, as well as foreign settlers coming to Egypt in Ptolemaic times. In the text the author also draws attention to the changes in the iconography of some of the selected examples over time, which, setting other factors aside, might have been influenced by the internal religious policies of the Hellenistic kings of Egypt. The author demonstrates that some of the terracottas, in particular those with religious themes facilitated assimilation and the cohesion of differing traditions and cultures, consolidating by their means the multi-ethnic society of Egypt in the times of the Ptolemies.

KEYWORDS: terracottas, Hellenistic period, Egypt, religious policy.

STRESZCZENIE

Przedmiotem niniejszego artykułu są zabytki terakotowe pochodzące z Egiptu okresu grecko-rzymskiego, które stanowią m.in. źródło służące do badań zagadnień łączonych z religijną polityką Ptolemeusza. Autor podaje przykłady wybranych zabytków terakotowych, stwierdza-

jąc, że liczne wartości czy też treści religijne związane z omawianą tutaj grupą zabytków mogły zostać szeroko rozpropagowane oraz rozpowszechnione zarówno wśród rodzimej ludności, jak również i tej osiedlającej się w Egipcie czasów Ptolemeusza. W tekście wskazuje się również, że na zmiany zachodzące w ikonografii niektórych z wymienionych przykładów wpływ mieć mogła, prócz innych czynników, także i wewnętrzna polityka religijna hellenistycznych królów Egiptu. Autor stwierdza m.in., że część z terakotowych zabytków, szczególnie tych o tematyce religijnej, mogła na gruncie religijnym umożliwiać asymilację i zbliżanie do siebie odmiennych tradycji i kultur, konsolidując przy tym wieloetniczne społeczeństwo Egiptu doby Ptolemeusza.

SŁOWA KLUCZOWE: terakoty, okres hellenistyczny, Egipt, religijna polityka.

Wytwory rzemiosła koroplastów intensywnie rozwijającego się w Egipcie okresu grecko-rzymskiego stanowią wyjątkowo interesującą kategorię źródeł, których analiza ikonograficzna służyć może prowadzeniu licznych studiów odwołujących się do życia religijnego wieloetnicznej ludności w Egipcie okresu hellenistycznego i czasów rzymskiego panowania społeczeństwa, w którym szczególną rolę odgrywała miejscowa, tj. egipska, tradycja, a także zwyczaje religijne świata greckiego¹.

¹ Na temat licznych funkcji pełnionych przez te zabytki zobacz m.in.: F. Dunand, *Religion populaire en Égypte romaine: Les terres cuites isiaques du Musée du Caire*, Leiden 1979; H. Szymańska, *Terres cuites d'Athribis*, Turnhout 2005; C. Boutantin, *Production de terres cuites et cultes domestiques de Memphis à l'époque impériale*, „Chronique d'Égypte” 2006, 81, s. 295–313; S. Jędraszek, *Kult domowy na przykładzie wybranych zabytków kaplic terakotowych pochodzących z Egiptu okresu grecko-rzymskiego*, „Przegląd Religioznawczy” 2014, 4, 254, s. 51–61; tenże, *Wybrane przykłady terakotowych przedstawień figuralnych o tematyce militarnej: Egipt okresu grecko-rzymskiego*, w: *Wybrane problemy badawcze historii wojskowej: w panczerzu i mundurze*, red. K. Kościelniak Z. Pilarczyk, Toruń 2014, s. 11–42; tenże, *Edukacyjna funkcja koroplastycznych przedstawień terakotowych z Egiptu okresu grecko-rzymskiego, na podstawie wybranych grup zabytków*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2015, 33, 1, s. 99–118; R. Thomas, *Ptolemaic and Roman figures, models and coffin-fittings in terracotta*, w: *Naukratis: Greeks in Egypt*, red. A. Villing i in., 2015, <http://www.britishmuseum.org/naukratis> (dostęp: 13.12.2016), s. 5–9. Zob. też: D. Frankfurter, *Religious Practice and Piety*, w: *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, red. Ch. Riggs, Oxford 2012, s. 319–337. Szerzej na temat sztuki koroplastów, typów ikonograficznych oraz m.in. analizy kontekstu archeologicznego, a także identyfikacji poszczególnych przedstawień ikonograficznych z kultami zob.: C. Boutantin, *Terres cuites et culte domestique: bestiaire de l'Égypte gréco-romaine*, Leiden–Boston 2014. W kontekście terakotowych zabytków wyobrażających udrapowane figurki kobiece, odnalezione na wschodnich nekropoliach w Aleksandrii (obecnie zdeponowane w kolekcji Muzeum Grecko-Rzymskiego w Aleksandrii), D. Kassab Tezgör zasugerowała liczne związki z warsztatami Aten oraz Beocji; taż, *Les figurines de terre cuite d'Alexandrie, témoins de la pénétration de l'hellénisme en Égypte*, w: *Greco et Romains en Égypte. Territoires, espaces de la vie et de la mort, objets de prestige et du quotidien*, *Actes du Colloque de la Société française d'archéologie clas-*

Naturę zabytków terakotowych, chronologicznie wiązanych z Egiptem okresu grecko-rzymskiego, a ściślej ptolemejskiego, jak też i łączonych z tą kategorią źródeł funkcji, możemy współcześnie badać zarówno na płaszczyźnie samych motywów ikonograficznych, tj. tematów reprezentowanych w ujęciach statuarycznych, jak i różnorodnej, bogatej ikonografii obecnej na plakietach terakotowych.

Interesującą kwestią w kontekście studiów nad ikonografią rzeczony kategorii źródeł pozostają badania odnoszące się do samych atrybutów współtworzących określony typ ikonograficzny, co z kolei często stanowi wyjątkowo istotny wątek, który wiązany być może z symboliką i teologicznym znaczeniem samego tematu, często określając również i jego funkcje. W tym aspekcie istotnymi informacjami są te, które pozyskać możemy z pierwotnego kontekstu archeologicznego. Należy podkreślić przy tym, że szczególnie dla starszych zbiorów zabytków dane odnoszące się do pierwotnego kontekstu archeologicznego są zbyt ogólne lub też w zasadzie ich nie mamy, co uwarunkowane jest wieloma czynnikami, często związanymi z ich pozyskaniem. Dlatego też liczne tematy występujące w sztuce koroplastów okresu hellenistycznego, a zwłaszcza te, które nawiązują do rzeźb okresy klasycznego czy hellenistycznego, możemy badać w kontekście sztuki monumentalnej. Należy również zauważyć, że rzeźba portretowa władców z dynastii Lagidów stanowi ważne źródło porównawcze z terakotowymi zabytkami określonymi jako przedstawienia królów. Nie mniej istotnymi źródłami archeologicznymi, ważnymi w kontekście badań na religijną polityką Ptolemeuszy, pozostają zabytki monetarne, charakteryzujące się bogatą treścią o naturze propagandowej.

Wybrane kategorie zabytków terakotowych stanowiące przedmiot niniejszego tekstu, jak wielokrotnie zaznacza się w opracowaniach tego materiału, spełniały funkcje religijne. Choć ich znaczenie, szczególnie niektórych z grup, mogło i zapewne było znacznie większe. Dlatego też możemy określone tematy daleko szerzej interpretować, odwołując się przy tym do licznych zagadnień związanych ze społeczeństwem, jego kulturą czy sztuką, ale także i polityką religijną prowadzoną przez ówczesne grecko-macedońskie czy miejscowe egipskie elity.

Przedmiotem niniejszego tekstu jest próba udzielenia odpowiedzi na pytania o rolę oraz funkcję, jaką spełniały zabytki terakotowe w polityce religijnej Ptolemeuszy. Należy bowiem sądzić, że niektóre z terakotowych przedstawień figuralnych, jak również i zabytki koroplastyczne w formie plakieta, pełniły nie tylko

sique, 15 mars 2008, red. P. Ballet, Paris–Le Caire 2012 (series: „Bibliothèque d’Étude” 157), s. 285–295; też, *Tanagréennes d’Alexandrie: figurines de terre cuite hellénistiques des nécropoles orientales*. Musée gréco-romain d’Alexandrie, Le Caire 2007 („Études alexandrines 13. Publications de l’Institut Français d’Archéologie Orientale”), s. 207–2015.

funkcje związane z religią, stanowiąc często ekswota, lecz także część z nich propagowała wartości oraz treści powiązane z polityką religijną Lagidów².

Jak zauważyli Paul. G.P. Meyboom i Miguel John Versluys:

From the Hellenistic and early Roman period there is a relatively large number of bronze or terracotta figurines of ecstatically dancing male dwarfs, often macrophallic, and female dwarfs, which suggest connections with fertility god like Bes, Osiris and Dionysus. It seems that many of these figurines may be connected with the truppe-ideology of the Ptolemaic sovereigns as may be illustrated by Ptolemy IV who led a Dionysiac thiasos of happily dancing dwarfs³.

Czy jak podkreślała Françoise Dunand w kontekście bóstwa występującego w ideologii Lagidów – Dionizosa:

From the beginnings of the Ptolemaic dynasty there was a direct relationship between the god and the king. The Adoulis inscription from the reign of Ptolemy III claims Dionysus, alongside Heracles, as an ancestor of the Lagid family (OGIS 54). [...] Ptolemy IV seems to have had a particular strong relationship with Dionysus. He founded a festival in his honor in which he participated himself⁴.

Karol Myśliwiec stwierdził: „[...] the cult of Dionysus also had a clearly political character in Ptolemaic Egypt. As prototype of the Ptolemies, this god was the dominant figure in political theology promulgated by the court at Alexandria”⁵. Szczególna pozycja Dionizosa, boga występującego w politycznej ideologii Lagidów, mogła znaleźć odzwierciedlenie choćby w licznych wariantach plastycznych wyobrażeń terakotowych statuetek Dionizosa lub bóstw związanych z jego otoczeniem, jak m.in. Sylen⁶.

² Warto również odnotować użycie koroplastycznych wotów w religijno-politycznej propagandzie Lagidów poza granicami Egiptu, m.in. w egipskim sanktuarium w Maratonie; P. Fotiadi, *Ritual Terracotta Lamps with Representations of Sarapis*, „Bibliotheca Isiaca” 2011, t. 2, s. 65–77.

³ P.G.P. Meyboom, M.J. Versluys, *The Meaning of Dwarfs in Nilotic Scenes*, w: *Nile into Tiber, Egypt in the Roman World. Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis Studies, Faculty of Archaeology, Leiden University, May 11–14 2005*, red. L. Bricault, M.J. Versluys, P.G.P. Meyboom, Leiden–Boston 2007 (series: Religions in the Graeco-Roman World, 159), s. 176.

⁴ F. Dunand, *The Religious System at Alexandria*, w: *A Companion to Greek Religion*, red. D. Ogden, Oxford 2007, s. 256.

⁵ Cyt za K. Myśliwiec wg przekładu D. Lortona: K. Myśliwiec, *The Twilight of Ancient Egypt: First Millennium B.C.E.*, Ithaca, NY, 2000, s. 207. S. Müller wskazała: „Im Ptolemäerreich spielte die Assoziation mit Dionysos für den Herrscher wohl von Beginn an eine Rolle”; taż, *Das hellenistische Königspaar in der medialen Repräsentation: Ptolemaios II und Arsinoe II.*, Berlin–New York 2009 (series: Beiträge zur Altertumskunde, Bd. 263), s. 165.

⁶ Z okresu hellenistycznego pochodzi interesujące znalezisko odkryte w Tell Atrib w postaci terakotowej lampki oliwnej w kształcie siedzącego Sylena, którego długi fallus pełnił

Wyjątkowo popularną grupą statuetek terakotowych były wyobrażenia manifestacji Horusa⁷, syna Ozyrysa i Izidy, Harpokratesa (Har-pa-chered)⁸ – bóstwa, którego liczne wizerunki identyfikować należy także z królewską ideologią. Jak odnotował László Török, „Ptolemaic concepts of kingship which, understandably, had a great impact on the cult of Harpocrates as well, the iconography of the child god continued nevertheless to be mainly determined by his Egyptian cult forms and by native traditions of personal piety”⁹. I dalej: „It would thus seem that the terracotta types in which the image of the child god is associated with concepts of traditional kingship ideology reflect aspects of his cult in early Ptolemaic Alexandria and are also testimonies of the wider impact of this cult on official and pri-

funkcję palnika lampki. Zob.: K. Myśliwiec, *Eros nad Nilem*, Warszawa 1998, s. 29; tenże, *Fruchtbarkeitskult und erotische Kunst im ptolemäischen Aithribis (Unterägypten)*, „Kano-bos: Forschungen zum griechisch-römischen Ägypten” 1999, 1, s. 58–59; J. Młynarczyk, *Tell Atrib: 1985–1995. 3, Terracotta oil lamps*, Warszawa 2012, s. 139–140, il. 39, TA IV.2:TA 91 A/116. Zob. także: L. Török, *Hellenizing Art in Ancient Nubia, 300 BC–AD 250, and Its Egyptian Models: A Study in „Acculturation”*, Leiden–Boston 2011 (series: Culture and History of the Ancient Near East, 53), s. 90. Zob. również interesującą terakotową statuę Sylena grającego na trąbce. Zabytek, o którym mowa, znajduje się obecnie w kolekcji Allard Pierson Museum; Ch. Vendries, *Questions d’iconographie musicale: L’apport des terres cuites à la connaissance de la musique dans l’Égypte hellénistique et romaine*, „Greek and Roman Musical Studies” 2013, 1, s. 209, tabl. IX₃,b.

⁷ J.J. Collins nadmieniał, że ptolemejscy władcy identyfikowali się z Horusem; tenże, *The Sibyl and the Potter: Political propaganda in Ptolemaic Egypt*, w: *Religious propaganda and missionary competition in the New Testament world: essays honoring Dieter Georgi*, red. D. Georgi i in., Leiden–New York 1994 (series: Supplements to Novum Testamentum, 74), s. 65.

⁸ Na temat Harpokratesa zob.: S. Sandri, *Har-pa-chered (Harpokrates): die Genese eines ägyptischen Götterkindes*, Leuven 2006 (series: Orientalia Lovaniensia Analecta, 151); V. Tran Tam Tinh, B. Jager, S. Poulin, *Harpokrates*, w: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, IV/1, Zürich–München 1988, s. 415–445. Jak zaznaczyła P. Ballet: „L’image hellénisée d’Harpocrate diffusée par la terre cuite moulée est sans doute une invention alexandrine”; taż, *D’Alexandrie à Coptos, pérégrinations et avatars des dieux de terre cuite dans l’Égypte ptolémaïque et romaine*, „Revue Archéologique, Nouvelle Série, Fasc.” 2002, 1, s. 185. Zob. również: taż, *Terres cuites d’Alexandrie et de la Chôra. Essai d’étude comparative de quelques ateliers. Thèmes et techniques*, w: *Commerce et artisanat dans l’Alexandrie hellénistique et romaine: actes du Colloque d’Athènes organisé par le CNRS, le Laboratoire de céramologie de Lyon et l’Ecole française d’Athènes, 11–12 décembre 1988, Bulletin de correspondance hellénique*, Supplément, 33, red. J.-E. Empereur, Athènes 1998, s. 220.

⁹ Cyt. za: L. Török, *Hellenistic and Roman Terracottas from Egypt*, Roma 1995 (series: Bibliotheca Archaeologica, 15), s. 24. D. Frankfurter stwierdził: „[...] we might thus use the Harpocrates image as an example of the importance of domestic figurines in general in connecting people to temples”; tenże, *Religion in Roman Egypt: Assimilation and Resistance*, Princeton 1998, s. 133.

Fot. 1. Fragment terakotowego zabytku przedstawiającego głowę Dionizosa. Egipt; IV–III w. przed Chrystusem

Źródło: The Trustees of the British Museum.

vate worship”¹⁰. W kontekście powyższego stwierdzenia uznanego badacza m.in. sztuki koroplastów Egiptu okresu grecko-rzymskiego należy przywołać przykład interesującego aleksandryjskiego zabytku pochodzącego z II w. przed Chrystusem, znajdującego się w kolekcji Muzeum Archeologicznego w Krakowie¹¹. Frag-

¹⁰ Cyt. za: L. Török, *Hellenistic and Roman Terracottas*, s. 71. Zob. również: J. Bingen, R.S. Bagnall, *Hellenistic Egypt: Monarchy, Society, Economy, Culture*, Berkeley 2007, s. 39–40.

¹¹ K. Babraj, H. Szymańska, *Bogowie Starożytnego Egiptu*, Kraków 2000, s. 91, il. 47; H. Szymańska, *Two Unknown Ptolemaic Portraits in the Archaeological Museum in Cracow (Poland)*, w: *Atti del V Congresso Internazionale Italo-Egiziano Faraoni come dei, Tolemei come faraoni*, Turin 9–12 December 2001, Torino–Palermo 2003, s. 502 nn., il.11.

mentarycznie zachowana statuetka wyobrażająca Harpokratesa o młodzieńczych rysach z koroną *pschent* zidentyfikowana została przez Hannę Szymańską jako wizerunek Ptolemeusza V Epifanesa¹², młodego króla, który 26 marca 196 r., w wieku niespełna 14 lat, koronowany został w Memfis według pradawnego rytuału egipskiego. Przytoczony zabytek oraz jego identyfikacja nie stanowią odosobnionego wyobrażenia statuarycznego. W rzemiośle koroplastycznym tego typu terakotowych przedstawień jest stosunkowo wiele¹³. Warto porównać go choćby z prawdopodobnym portretem Ptolemeusza VI odkrytym w Tell Atrib¹⁴. W ikonografii tych zabytków król staje się coraz to bardziej egipski, choć co oczywiste, macedońskie pochodzenie było nadal zasadniczym elementem tożsamości etniczno-kulturowej.

¹² H. Szymańska, *Two Unknown Ptolemaic Portraits*. Zobacz również zabytek pochodzący z Tell Atrib. K. Myśliwiec, *The Twilight*, s. 210, il. 61. Szeroko na temat produkcji oraz typów ikonograficznych obiektów terakotowych odnalezionych w Tell Atrib zob.: H. Szymańska, *Terres cuites d'Athribis*; K. Myśliwiec, H. Szymańska, *Les terres cuites de Tell Atrib, Rapport préliminaire*, „Chronique d'Égypte” 1992, 133, 67, s. 112–132. Zob. również: P. Ballet, *Remarques sur Harpocrate „amonien”. À propos d'une terre cuite tardive provenant d'Alexandrie*, „Le Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale” 1982, 82, s. 76. Zobacz również, F. Queyrel, *Iconographie hellénistique: pour une méthodologie des identifications*, „Revue numismatique” 1997 (1998), 152, s. 438–439. Należy także zauważyć, że na słynnym kamieniu z Rosetty, Ptolemeusza V Epifanesa, król został zidentyfikowany z Horusem, synem Izdy i Ozyrysa; J.D. Ray, *The Rosetta Stone and the rebirth of Ancien Egypt*, Cambridge 2007, s. 135–136. Zob. również niewielki alabastrowy zabytek, stanowiący przykład sztuki synkretycznej, znajdujący się w kolekcji Staatliche Museen w Berlinie identyfikowany z przedstawieniem Ptolemeusza V. Król ma m.in. diadem oraz charakterystyczny lok młodości; G. Hölbl, *A History of the Ptolemaic Empire*, New York 2001, s. 139, il. 4.1.

¹³ Zob. m.in.: L. Török, *Hellenistic and Roman Terracottas*, s. 58, tabl. XXXVI, s. 59–60, tabl. VIII; C.E. Barrett, *Terracotta Figurines and the Archaeology of Ritual: Domestic Cult in Greco-Roman Egypt*, w: *Figurines grecques en contexte: présence muette dans le sanctuaire, la tombe et la Maison*, red. S. Huysecom-Haxhi i in., Villeneuve d'Ascq 2015, s. 409; Zob. też: V. Tran Tam Tinh, B. Jager, S. Poulin, *Harpokrates*, s. 421.

¹⁴ K. Myśliwiec, *The Twilight*, s. 210, il. 61; tenże, *Quelques aspects du syncrétisme dans l'oeuvre des artisans de l'Athribis ptolémaïque*, w: *Le myrte et la rose. Mélanges offerts à Françoise Dunand par ses élèves, collègues et amis. 1–2*, red. G. Tallet, Ch. Zivie-Coche, Montpellier 2014, s. 165, il. 3d. Zob. też interesującą figurkę, odkrytą także w Tell Atrib, ukazującą kobietę w szacie i uczesaniu typowym dla Izdy, którą zinterpretowano jako przedstawienie Kleopatry I z dziećmi, późniejszymi królami, tj. Ptolemeuszem VI i Ptolemeuszem VIII. Szerzej zob.: K. Myśliwiec, *Isis, Hathor ou Cléopâtre? À propos d'une figurine trouvée à Tell Atrib*, „Étude et Travaux” 2001, 19, s. 264–275.

Dowodem kontynuacji przedstawiania władców jako bogów na terenie Egiptu może być zabytek terakotowy pochodzący z Teb ukazujący cesarza Hadriana¹⁵, którego symboliczna wymowa jest niezwykle ciekawa, a sam wizerunek władcy¹⁶ odnosić należy do rzymskiej ideologii.

Istotną cechą rzemiosł czy też sztuki terakoty Egiptu okresu grecko-rzymskiego jest współwystępowanie w niektórych grupach zabytków plastycznych wątków czy symboli, które możemy łączyć z miejscową egipską kulturą, a także wielu elementów graficznych związanych z tradycją macedońską, grecką czy jak wyżej nadmieniałem – rzymską. Stąd też należy sądzić, że współwystępowanie różnorodnych elementów ikonograficznych w terakotowych zabytkach często o tematyce religijnej mogło służyć konsolidacji społeczeństwa egipskiego okresu hellenistycznego i rzymskiego. Jak bowiem pisała Heather Wellendorf, „Religious cults became the answer to bringing the two cultures of Egypt together. The Greeks and Egyptians came to identify their respective deity in the other’s religion: Apollo as Horus, Hermes as Thoth, Zeus as Amon, and Aphrodite as Hathor”¹⁷. W miejscu tym należy również odnotować za Françoise Dunand:

J’en vois un témoignage dans les figurines en terre cuite à représentations religieuses que produisent les ateliers de la chora. En effet, alors que les petits bronzes restent en général très proches des modèles pharaoniques, les terres cuites moulées, selon une technique grecque, présentent des dieux égyptiens (Isis, Harpocrate, Osiris, Neith...) une image fortement hellénisée; ce sont bien les dieux égyptiens, reconnaissables à leurs emblèmes; mais dans leur présentation (costume, attitudes, et aussi modelé, style) ils sont très différents de l’image traditionnelle, celle qui, parallèlement, continue d’être reproduite à l’intérieur des temples¹⁸.

I dalej:

¹⁵ D.M. Bailey, *Catalogue of the Terracottas in the British Museum, vol. VI, Ptolemaic and Roman Terracottas from Egypt*, London 2008, s. 139, nr 3509_{GR}, tabl. 93.

¹⁶ Zabytek ten identyfikowany jest niekiedy jako wizerunek innego rzymskiego cesarza. Zob. szerzej: tamże, s. 139.

¹⁷ H. Wellendorf, *Ptolemy’s Political Tool: Religion*, „Studia Antiqua” 2008, 6.1, s. 35. Szerzej na temat *interpretatio Graeca* zob. również: A. von Lieven, *Translating Gods, Interpreting Gods. On the Mechanisms behind the Interpretatio Graeca of Egyptian Gods*, w: *Greco-Egyptian Interactions: Literature, Translation, and Culture, 500 BCE-300 CE*, red. I. Rutherford, Oxford 2016, s. 61–82.

¹⁸ F. Dunand, *Greco et Égyptiens en Égypte lagide. Le problème de l’acculturation*, w: *Modes de contacts et processus de transformation dans les sociétés anciennes. Actes du colloque de Cortone (24–30 mai 1981) Rome: École Française de Rome*, Rome 1983 (Publications de l’École française de Rome, 67), s. 81.

Ainsi, dans certains milieux qu'on peut bien désigner comme „populaires”, car les terres cuites sont une production de masse, largement diffusée chez les habitants des villages de la chora, l'image des dieux égyptiens s'est progressivement modifiée, échappant aux schémas imposés par l'art officiel des temples; et cette évolution s'opère en fonction de modèles culturels qui sont ceux de l'art alexandrin. C'est là, me semble-t-il, un cas typique d'acculturation, encore que celle-ci demeure limitée: les croyances traditionnelles restent vivantes, mais elles empruntent, pour s'exprimer, des formes étrangères, celles que les Grecs ont apportées à l'époque de la conquête, lorsqu'ils ont introduit en Egypte leurs cultes et leurs modes de représentation des dieux¹⁹.

W związku z tym zabytki terakotowe, a szczególnie te, które stanowiły syntezę wielu wpływów, co dostrzec możemy głównie w materiale terakotowym z III i II w. przed Chrystusem, mogły pełnić pośrednio funkcje umożliwiające zbliżenie kulturowe. Stymulowały asymilację greckich kultów przez rodzimą egipską ludność. Tak wysunięta hipoteza pozostaje w zgodzie z faktem masowego występowania omawianej kategorii źródeł, odnajdowanych na wielu stanowiskach archeologicznych z okresu hellenistycznego i rzymskiego, zarówno w Górnym, Środkowym, jak też i Dolnym Egipcie. Należy bowiem zauważyć, że zabytki, o których mowa, w starożytności były szeroko dostępne, a dzięki temu nabywane zarówno przez ówczesne elity, jak też i ludność biedniejszą²⁰. Między innymi Hussein Abdel-Aziz w kontekście terakotowych statuetek wyobrażających Harpokratesa stwierdził: „His terracotta figurines could be easily obtained by all classes, being of cheap and available material. They might have been offered as votives and could have been put in temples, houses or tombs”²¹. Wzrost popularności wyobrażeń Harpokratesa w koroplastyce aleksandryjskiej mógł nastąpić szczególnie od okresu rządów Ptolemeusza IV Filopatora, który ufundował niewielkie sanktuarium Harpokratesa w Serapeionie Aleksandryjskim²².

¹⁹ Tamże.

²⁰ W tym miejscu należy zauważyć, że rzemiosło koroplastyczne Egiptu okresu grecko-rzymskiego dostarcza licznych przykładów terakotowych statuetek ilustrujących szeroko rozumiane elity, zarówno wojskowe, polityczne, jak i religijne. Nie do utrzymania jest teza stwierdzająca, że figurki gliniane rozpowszechnione były tylko w jednej, tj. ubogiej warstwie społeczeństwa. Obecność terakotowego materiału potwierdzono w kontekście luksusowych domostw czy w przestrzeni bogatych grobowców, współwystępował także wraz z innymi znaczącymi obiektami; zob.: S. Sandri, *Terracottas*, w: *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, s. 645. Zob. też: D. Kassab Tezgör, *Tanagréennes d'Alexandrie*, s. 13–22 nn.

²¹ H. Abdel-Aziz, *Ithyphallic Harpocrates in Graeco-Egyptian magic*, w: *Alessandria e il mondo ellenistico-romano, I Centenario del Museo Greco-Romano, Alessandria, 23-27 novembre 1992, Atti del II Congresso Internazionale Italo-Egiziano*, red. N. Bonacasa i in., Roma 1995, s. 133–134.

²² J. McKenzie, *The Architecture of Alexandria and Egypt c.300 BC to AD 700*, New Haven–London 2010, s. 61; J.S. McKenzie, S. Gibson, T.A. Reyes, *Reconstructing the Serapeum in*

Fot. 2. Terakotowa statuetka wyobrażająca nagiego Harpokratesa stojącego na cokole. Bóstwo wyobrażone z charakterystycznym fallusem ma na głowie wstążkę utrzymującą 2 pęki lotosu. Harpokrates przedstawiony został z łokiem młodości oraz z typowym dla jego plastycznych ilustracji gestem, tj. placem dotykającym ust bóstwa. Egipt, II–I w. przed Chrystusem

Źródło: The Trustees of the British Museum.

Śledząc rozwój egipskiej sztuki koroplastów okresu hellenistycznego i rzymskiego, należy zauważyć, że w rzemiośle tym następowały liczne zmiany. Zachodziły one w układzie diachronicznym, co świadczy o ciągłym rozwoju tej gałęzi

Alexandria from the Archaeological Evidence, „The Journal of Roman Studies” 2004, 94, s. 84–85; S. Sandri, *Har-pa-chered*, s. 68 nn.; R.A. Wild, *Water in the Cultic Worship of Isis and Sarapis*, Leiden 1981, s. 167; P. Ballet, *Terres cuites isiaques de l'Égypte hellénistique et romaine. État de la recherche et des publications*, w: *De Memphis à Rome. Actes du 1er Colloque international sur les études isiaques, Poitiers-Futuroscope, 8–10 avril 1999*, Leiden–Boston–Cologne 2002, s. 91–110; P. Ballet, *Terres cuites d'Alexandrie et de la Chôra. Essai d'étude comparative de quelques ateliers. Thèmes et techniques*, w: *Commerce et artisanat dans l'Alexandrie hellénistique et romaine*, s. 220; G. Hölbl, *History of the Ptolemaic Empire*, New York 2001, s. 170; S. Sandri, *Har-pa-chered*, s. 68–75.

sztuki, jak też i o tym, że rzemieślnicy wytwarzający rzeźbione przedmioty kreowali ich formy ikonograficzne z uwzględnieniem zapotrzebowania społeczeństwa na konkretne obrazy i tematy, inspirując się otaczającą rzeczywistością, kształtowaną zarówno przez politykę czy kulturę, również i religię²³. Trudno bowiem sądzić, że sztuka koroplastów miałyby nie stanowić odzwierciedlenia licznych wewnętrznych przemian zachodzących w Egipcie okresu grecko-rzymskiego.

Fot 3. Terakotowa statuetka wyobrażającą Besa w konwencji wojownika. Bóstwo ukazane zostało w biegu, wymachujące mieczem, w wojskowym stroju i butach. Besowi towarzyszy charakterystyczna, owalna w zarysie hellenistyczna tarcza thyreos. Egipt, Naukratis, II–I w. przed Chrystusem

Źródło: The Trustees of the British Museum.

Już pobieżny przegląd tematów obecnych w zabytkach statuarycznych czy też w plakietach terakotowych pochodzących z Egiptu czasów hellenistycznego i rzymskiego pozwala stwierdzić, że w dużej mierze na ikonografię tej kategorii źródeł wpływ miała religia i wiele nurtów w niej obecnych, które to w głównej mierze stanowiły świadome działanie ówczesnych elit religijnych i politycznych.

²³ Należy zauważyć, że pracownie rzemieślnicze często występowały w pobliżu sanktuariów oraz świątyń.

Przykładowo, jak zaznaczył Adam Łukaszewicz, Manethon, egipski doradca Ptolemeusza I, „przyczynił się do jego polityki religijnej, która zaowocowała między innymi skutecznym i trwałym rozpropagowaniem w środowiskach greckich kultu Izydy i Sarapisa”²⁴, bóstwa o egipskim, jak podkreślał badacz, rodowodzie²⁵, o którym Françoise Dunand pisała: „>creation« of Sarapis is one of the most surprising episodes in the religious history of Alexandria”²⁶, bóstwa utożsamianego z Zeusem, Hadesem, Heliosem²⁷ i Dionizosem²⁸, w sztuce „na sposób grecki [przedstawianego] jako brodatego mężczyznę w charakterystycznym nakryciu głowy (modius)”²⁹, boga szczególnie silnie reprezentowanego, w rozmaitych konwencjach artystycznych, w sztuce koroplastów³⁰ okresu hellenistycznego. Dominique Kassab Tezgör stwierdziła: „comme Harpocrate ou Sarapis, apparaissent en Égypte au cours du IIIe s. av. J.-C. et repetent des traits hellénistiques”³¹, popular-

²⁴ A. Łukaszewicz, *Egipt Greków i Rzymian*, Warszawa 2006, s. 49.

²⁵ F. Dunand, *The Religious System*, s. 259–261. Jak podkreślał M.C. Kaufmann: „[...] ist Sarapis der am meisten hellenisierte ägyptische Gott, dessen Kult in griechischen Formen und Ideen aufging”; tenże, *Graeco-ägyptische Koroplastik. Terrakotten der griechisch-römischen und koptischen Epoche aus der Faijûm-Oase und andren Fundstätten*, Leipzig–Kairo 1915, s. 39. Zob. również: F. Dunand, *The Factory of Gods*, w: *Alexandria, third century BC.*, red. Ch. Jacob, F. De Polignac, Alexandria 2000, s. 158–161; S. Pfeiffer, *The God Serapis, His Cult and the Beginnings of the Ruler Cult in Ptolemaic Egypt*, w: *Ptolemy II Philadelphus and His World*, red. P. McKechnie, P. Guillaume, Leiden–Boston 2008, s. 387–408.

²⁶ F. Dunand, *The Religious System*, s. 259.

²⁷ W kontekście Heliosa Ch. Zivie-Coche, za G. Tallet, zaznaczyła: „Helios was closely involved in Hellenistic royal ideology, with radiated Ptolemaic kings depicted on Alexandrian coins”; cyt. za: G. Tallet, Ch. Zivie-Coche, *Imported Cult*, w: *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, red. Ch. Riggs, Oxford 2012, s. 449.

²⁸ A. Łukaszewicz, *Egipt Greków*, s. 49. Szerzej zob.: J.E. Stambaugh, *Sarapis Under the Early Ptolemies*, Leiden 1972.

²⁹ Cyt. za: A. Łukaszewiczem, *Egipt Greków*, s. 49. Jak zaznaczyli m.in. J.S. McKenzie, S. Gibson, AT. Reyes, świątynia dedykowana Sarapisowi, wzniesiona w Aleksandrii stanowiła jedno z najważniejszych sanktuariów. Szerzej zob.: ciż, *Reconstructing the Serapeum in Alexandria from the Archaeological Evidence*, „The Journal of Roman Studies” 2004, 94, s. 73–121; zob. także: F. Dunand, *The Factory*, s. 158–161.

³⁰ Za potwierdzenie takiego stanu rzeczy posłużyć mogą m.in. zabytki zgromadzone w zbiorach British Museum (D. Bailey, *Catalogue of the Terracottas*, s. 12–13, 28–30, nr 3027_{EA}–3029_{EA}, 3030_{GR}–3033_{GR}) czy w kolekcji Louvre (F. Dunand, *Catalogue des terres cuites gréco-romaines d’Égypte*, Paris 1990, s. 168–173, nr 454–471), jak również liczne zabytki zgromadzone w Muzeum Grecko-Rzymskim w Aleksandrii (A.B. Lloyd, *The Ptolemaic Period (332–30 BC)*, w: *The Oxford History of Ancient Egypt*, red. I. Shaw, Oxford 2003, s. 401). Zob. również m.in. zabytki pochodzące z kolekcji Muzeum w Budapeszcie (L. Török, *Hellenistic and Roman Terracottas*, s. 94–96, nr 119–121); P. Ballet, *D’Alexandrie à Coptos*, s. 186.

³¹ D. Kassab Tezgör, *Les figurines de terre cuite d’Alexandrie*, s. 286.

Fot. 4. Terakotowa grupa zachowana fragmentarycznie wyobrażająca charakterystyczną postać Sarapisa w koronie atef, w himationie, z nagą kłatką piersiową, z towarzyszącym bóstwu uszkodzonym wizerunkiem Harpokratesa. Egipt; Medinet el-Fajum, III–II w. przed Chrystusem

Źródło: The Trustees of the British Museum.

nego także w koroplastyce rzymskiego Egiptu³², którego ikonografia mogła zostać także zaaprobowana przez nieegipską ludność ówczesnego Egiptu, głównie jako patrona Aleksandrii. Jak bowiem wskazała Françoise Dunand, „Sarapis must, rather, have performed the function of a city god: in Greek tradition, every city foundation was accompanied by the foundation of a cult. Indeed his cult seems to have been initially confined to a Greek context, or even to a court context”³³.

W kontekście interesującej nas tutaj kategorii przedmiotów należy również zwrócić uwagę, że zarówno z religią, jak też i z militarną ideologią Lagidów, mogły mieć związki niektóre z terakotowych statuetek prezentujących Zeusa³⁴, Apollo-

³² Tamże; D. Bailey, *Catalogue of the Terracottas*, s. 29, nr 3029_{EA}, tab. 7; 3030_{GR}, tabl. 7; 3031_{GR}, tabl. 7; s. 29–28, 3033_{GR}, tabl. 8.

³³ F. Dunand, *The Factory of Gods*, s. 257. Zob. również: tamże, s. 158–161.

³⁴ W.D. van Wijngaarden, *De grieks-egyptische terracotta's in het Rijksmuseum van oudheden*, Leiden 1958, s. 13; nr 39–40, tab. 9. Zeus w ideologii Lagidów był identyfikowany z sukce-

na³⁵ czy nadmienionego wyżej Dionizosa³⁶. I tak Atenajos z Naukratis (Athenaeus Naucratis, II–III w. po Chrystusie)³⁷ w swoim dziele *Uczta mędrców (Deipnosophistae)* w sposób niezwykle plastyczny i sugestywny przedstawił barwny korowód procesyjny w Aleksandrii³⁸ zimą 273/274 r., w trakcie trwania rządów Ptolemeusza II Filadelfosa³⁹. W przekazie greckiego gramatyka i retora zawarte zostały liczne odniesienia do kultu Dionizosa i jego istotnej roli⁴⁰ w kontekście teologicznej ideologii Lagidów, jak również powinowactwa bóstwa z Ptolemeuszami. Należy również zauważyć, że Ptolemeusze identyfikowali się z bogiem w swoich przedstawieniach, czego przykładem może być marmurowa głowa Ptolemeusza III Euergetesa jako Dionizosa⁴¹. O szczególnej roli Dionizosa świadczy także edykt z 210 r., w którym to Ptolemeusz IV Filopator nakazywał deklarację osób, które w Egipcie dokonywały wtajemniczeń dionizyjskich⁴².

sem militarnym. Ptolemeusz I Soter propagował pogląd, że jego ród wywodził się wprost od Zeusa, za pośrednictwem jego syna Heraklesa. Zob. także: F. Dunand, *The Factory of Gods*, s. 155.

³⁵ S. Müller, *Das hellenistische Königspaar*, s. 181.

³⁶ A.B. Lloyd, *The Ptolemaic Period*, s. 401. Zob. też: A. Tripolitis, *Religions of the Hellenistic-Roman Age*, Grand Rapids 2002, s. 22 nn.

³⁷ W. Tyszkowski, *Atenajos*, w: *Słownik pisarzy antycznych*, red. A. Świderkówna, Warszawa 1982, s. 103–104.

³⁸ Zob.: C. Schneider, *Kulturgeschichte des Hellenismus*, Bd. 1, München 1968, s. 508.

³⁹ P. Goukowsky, *The Pomp of the Ptolemies*, w: *Alexandria, Third Century BC. The Knowledge of the World in a Single City*, red. Ch. Jacob, F. de Polignac, Alexandria 2000, s. 135–147. A.B. Lloyd podkreślał, że w procesji tej obecne były motywy zarówno greckie, jak i egipskie; tenże, *The Ptolemaic Period*, s. 401. A. Łukaszewicz stwierdził, że całość tego wydarzenia była gigantycznym spektaklem propagandowym, który „musiał zapisać w pamięć widzów i wszystkich współczesnych”; tenże, *Egipt Greków*, s. 62.

⁴⁰ Zob.: D.I. Sly, *Philo's Alexandria*, London–New York 1996, s. 107 nn.

⁴¹ Zob. również: J. Spier, *A Group of Ptolemaic Engraved Garnets*, „Journal of the Walters Art Gallery” 1989, 47, s. 22, fot. 4; s. 33 fot. 47. Zob. także: D.M. Bailey, *A Snake-Legged Dionysos from Egypt, and Other Divine Snakes*, „The Journal of Egyptian Archaeology” 2007, 93, s. 269.

⁴² F. Dunand, *The Factory of Gods*, s. 154–155; K. Myśliwiec, *W cieniu Dżesera. Badania polskich archeologów w Sakkarze*, Warszawa–Toruń 2016, s. 288. Warto również wspomnieć o szczególnych związkach władców ptolemejskich z Dionizosem. I tak np. Ptolemeusz XII Neos Dionisos (80–51 przed Chrystusem), nawiązując do oficjalnej genealogii Lagidów, chciał uchodzić za nowe wcielenie Dionizosa, dodając do przydomków oficjalnych Neos Dionysos. Imię kultowe Ptolemeusza XII zwracało uwagę na jego artystyczne upodobania, łączące się zwłaszcza z kultem Dionizosa; R.M. Errington, *Historia świata hellenistycznego 323–30 p.n.e.*, przeł. A. Gąsior-Niemiec, Kraków 2010, s. 362. Zob. też: A. Łukaszewicz, *Kleopatra. Ostatnia królowa starożytnego Egiptu*, Warszawa 2005, s. 53; P.E. Stanwick, *Portraits of the Ptolemies: Greek Kings as Egyptian Pharaohs*, Austin 2002, s. 79–80; L. Renaut,

Stąd też liczne przykłady plastycznych wyobrażeń nadmienionych wyżej bóstw mogły także być łączone z propagandową polityką Lagidów. Fakt taki bez wątplenia należy wiązać z dużym zapotrzebowaniem na wyobrażenia właśnie tych bóstw ówczesnej ludności, być może szczególnie elit, ludności zarówno zamieszkującej ówczesną Aleksandrię, jak również szerokich rzesz społeczeństwa egipskiego chora, co z kolei świadczyć może o popularności kultów i związanych z nimi terakotowych statuetek.

Zarówno z ideologią władzy, jak i militarną Lagidów wiązać możemy interesujące zabytki stanowiące grupę wyobrażającą Zeusa siedzącego na orle. Jeden z takich przedmiotów, znajdujący się w kolekcji British Museum, pochodzący najprawdopodobniej z Teb, choć datowany został na okres panowania rzymskiego (na I–II w. po Chrystusie⁴³), nie wyklucza możliwości, że w okresie hellenistycznym wykonywano podobne terakotowe wyobrażenia, za czym przemawia zabytek odnaleziony w Środkowym Egipcie, datowany na okres hellenistyczny⁴⁴. Symbol Zeusa oraz orła miał szczególną pozycję w świecie znaków Ptolemeuszy, występując m.in. w mennictwie ptolemejskim⁴⁵.

Jak już nadmieniano, charakterystyczną cechą koroplastycznego rzemiosła Egiptu okresu hellenistycznego lub szerzej grecko-rzymskiego było duże zróżnicowanie tematyczne. Fakt taki dostrzec możemy zarówno w obrębie poszczególnych tematów odwołujących się do religii (również liczne warianty kompozycyjne), jak też i w ramach określonych grup. I tak, zabytki łączone z kulturą grecką, a szczególnie grecką religią – by wymienić tylko kilka przykładów statuetek: Zeusa, Hery⁴⁶, Demeter⁴⁷, Heraklesa⁴⁸,

Ptolémée Philopator et le stigmaté de Dionysos, „Métis – Anthropologie des mondes grecs anciens” 2006, 4, s. 211–238.

⁴³ D. Bailey, *Catalogue of the Terracottas*, s. 97, 3324_{EA}, tabl. 58; F. Dunand, *Catalogue des terres*, s. 176–177, nr AF 1023, E 20670, E 20671; C. Boutantin, *Terres cuites et culte*, s. 490, 492, nr 357.

⁴⁴ S. Besques, *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs étrusques et romains: 4.–2.: époques hellénistique et romaine cyrénaïque, égypte ptolémaïque et romaine, Afrique du Nord et Proche-Orient*, (Musée du Louvre 1954), Paris 1992, nr D4504.

⁴⁵ Szerzej zob.: S. Müller, *Das hellenistische Königspaar*, s. 182, 184–185. Zob. również: C.C. Lorberg, *The Coinage of the Ptolemies*, w: *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*, red. W.E. Metcalf, Oxford–New York 2012, s. 221–234; J.A. Dow, *Ancient Coins through the Bible*, Mustang 2011, s. 96, 102.

⁴⁶ D. Bailey, *Catalogue of the Terracottas*, s. 97, nr 3326_{GR}, tabl. 58.

⁴⁷ H. Szymańska, *Terres cuites d'Athribis*, s. 217, nr 168–169, tabl. 19; P. Ballet, *Terres cuites d'Alexandrie*, s. 229, il. 15, 16.

⁴⁸ H. Szymańska, *Terres cuites d'Athribis*, s. 218, nr 170, tab. 20; D. Kassab Tezgör, *Tanagréennes d'Alexandrie*, s. 172–173, nr 227, tab. 68e.

Artemidy⁴⁹ czy Afrodyty⁵⁰, są liczne, zwłaszcza w kontekście aleksandryjskiego rzemiosła. Dla przykładu: statuetki wyobrażające Afrodytę, w opinii Françoise Dunand, „enjoyed prominence in Alexandria, probably owing to the patronage of the Lagid queens”⁵¹. Dlatego należy wysunąć przypuszczenie, że liczne wyobrażenia bóstw greckich mogły zostać produkowane w celu zaspokojenia indywidualnych religijnych potrzeb, głównie greckiego społeczeństwa, czyniąc jedynie zastrzeżenie, że współcześnie nie jesteśmy w stanie wykluczyć, że część ze wspomnianych zabytków ukazujących tematy religijne mogła być także nabywana przez Egipcjan, szczególnie tych, którzy ulegali procesom hellenizacji⁵². Jak sądzę, o trafności tak sformułowanej hipotezy świadczyć mogą przykłady figurek wyobrażających egipskie bóstwa z elementami greckiej ikonografii⁵³. Z kultury, w której to wyjątkowo intensywnie rozwinęła się właśnie sztuka koroplastów⁵⁴. Do takich elementów ikonograficznych zaliczyć należy m.in. atrybuty identyfikowane z uzbrojeniem w postaci miecza czy rozmaitych typów tarcz, jak też innych detali, składające się na ilustrację egipskich bóstw, jak pancerz czy obuwie wojskowe krepides⁵⁵. Innymi elementami iko-

⁴⁹ D. Kassab Tezgör, *Les figurines de terre cuite d’Alexandrie*, s. 286.

⁵⁰ Zob. m.in. statuetki datowane na okres rzymski wyobrażające boginię Afrodytę; F. Dunand, *Catalogue des terres*, s. 30–32, nr E 20730; E 20731 B; E 20732 B; E 20787 B-C; AF 8308; E 21460; E 20744 B. W miejscu tym należy również zauważyć, że niektóre z królowych mogły otaczać szczególną czcią pewne boginie. I tak dla przykładu Hera i Afrodyta mogły być ważne dla królowej Arsinoe; S. Müller, *Das hellenistische Königspaar*, s. 291.

⁵¹ F. Dunand, *The Religious System*, s. 257.

⁵² L. Török, *Hellenistic and Roman Terracottas*, s. 24.

⁵³ Zob. przypis 54.

⁵⁴ Należy również zauważyć, że egipskie rzemiosło koroplastyczne intensywnie rozwijające się w okresie hellenistycznym i w czasach rzymskiego panowania dostarcza licznych przykładów figuralnych przedstawień wojowników; zob. m.in.: S. Jędraszek, *Wybrane przykłady*, s. 11–42. Zob. również: J. Fischer, *A Triumphant Macedonian Horseman. Evidence of a Ptolemaic Victory Monument*, w: *Faraoni come dei. Tolemei come Faraoni. Atti del V Congresso Internazionale Italo-Egiziano, Torino, Archivio di Stato, 8-12 dicembre 2001*, red. N. Bonacase i in., Turin–Palermo 2003, s. 375–380. Zob. także interesujący zabytek terakotowy (z okresu rzymskiego) zachowany fragmentarycznie odnaleziony w Naukratis, wyobrażający konnego jeźdźcę. Figurka znajduje się obecnie w kolekcji Petrie Museum (UC54632). Zob. też zbliżony ikonograficznie zabytek znajdujący się w tej samej kolekcji (UC49906); C. Boutantin, *Terres cuites et culte*, s. 635, il. 1.

⁵⁵ P. Perdrizet, *Les terres cuites grecques d’Égypte de la collection Fouquet*, Nancy–Paris–Strasbourg 1921, tabl. XLI, nr 134; H.P. Laubscher, *Ein ptolemäisches Gallierdenkmal*, „Antike Kunst” 1987, 30, 2, s. 151, 154, tabl. 21, 6. Wzajemne przenikanie się ikonografii bóstw greckich i egipskich następowało stopniowo i często dotyczyło bóstw o pokrewnej naturze. W tym miejscu należy nadmienić o licznych przykładach statuarycznych wyobrażeń

nograficznymi pozostają rozmaite typy ubiorów, często greckiego czy też macedońskiego pochodzenia. Jednym z bardziej charakterystycznych elementów jest m.in. wojskowy strój macedoński wyobrażony w grupie zabytków terakotowych, określanych jako tzw. jeździec macedoński, z macedońskim elementem narodowym w postaci beretu kausia⁵⁶. Zabytki, o których mowa, mogły zostać

apotropaicznego boga Besa, przedstawionego w konwencji wojownika; szerzej zob.: S. Jędraszek, *Militarna ikonografia boga Besa na przykładzie zabytków koroplastycznych pochodzących z Egiptu okresu grecko-rzymskiego. Symbol i znaczenie*, „Klio” 2016, 36(1), s. 17–40; tenże, *Wojownicze bóstwo Bes*, „Scripta Biblica et Orientalia” 2012, 4, s. 145–177; Y. Volokhine, *Une représentation d'un Bès armé*, „Bulletin de la Société d'Égyptologie de Genève” 2002–2003, 25, s. 153–164. Interesującymi wyobrażeniami bóstw egipskich, którym towarzyszą militarne atrybuty, są także przedstawienia Harpokratesa w konwencji jeźdźca czy Harpokratesa-Herona; C. Boutantin, *Terres cuites et culte*, s. 168–173. Również bóstwom i tematom mitologicznym o nieegipskim rodowodzie, a których statuetki terakotowe wyprodukowane zostały w Egipcie okresu grecko-rzymskiego towarzyszą atrybuty militarne. Za taki przykład posłużyć może figurka, której nadano kształt butelki, wyobrażająca Amazonkę z charakterystyczną tarczą w typie amazońskim (zob.: P. Perdrizet, *Les terres cuites grecques d'Égypte*, s. 106, nr 280, tabl. LXXIV) czy m.in. stosunkowo licznie reprezentowane terakotowe statuetki wyobrażające Erosa, którym towarzyszą elementy uzbrojenia, np. tarcza (w różnym typie) lub miecz (zob. m.in.: E. Breccia, *Municipalité d'Alexandrie. Alexandria ad Aegyptum: guide de la ville ancienne et moderne et du musée gréco-romain*, Bergamo 1914, s. 271–272, fot. 136; L. Török, *Hellenistic and Roman Terracottas*, s. 44–47, nr 35, tabl. VIII, XXVI–XXVIII, nr 36, tabl. XXIX, nr 37, tabl. XXIX, nr 38, tabl. XXX), czy Aresa (D. Bailey, *Catalogue of the Terracottas*, s. 103, nr 3372_{GR}, pl. 66).

⁵⁶ Szczególnie rozpowszechnionym typem ikonograficznym związanym z kosmopolityczną Aleksandrią okresu hellenistycznego są liczne wyobrażenia chłopców będących efebami. Statuetki prezentujące chłopców, z beretem macedońskim kausia, mają ponadto tak charakterystyczne elementy ikonograficzne jak chiton oraz chlamida. Niekiedy także wojskowe obuwie krepides. Określanie chronologiczne pierwowzorów tego typu statuetek terakotowych należy wiązać z końcem IV, początkiem III w. przed Chrystusem. Należy jednak zaznaczyć, że najszersze występowanie tej grupy zabytków przypada na II–I w. przed Chrystusem. Szerzej zob.: F. Dunand, *Catalogue des terres cuites*, s. 12, 212, nr E 15000, 571; E 16139, 572; E 16143, 573; AF 8320, 574; AF 8321, 575; AF 8322, 576; AF 8323, 577; J. Fischer, *A Triumphant Macedonian Horseman*, s. 375–380; P. Ballet, *Une lecture culturelle de la petite plastique dans l'Égypte du nord à l'époque grécoromaine? Les formes de l'hellénisation*, w: *Le myrte et la rose*, s. 82; D. Kassab Tezgör, *Les figurines de terre cuite d'Alexandrie*, s. 286; H. Szymańska, *Terres cuites d'ATHRIBIS*, katalog pozycja nr 194; D. Kassab Tezgör, *Tanagréennes d'Alexandrie*, s. 211–213, tab. 4, nr 177b; P. Ballet, *Les terres cuites hellénistiques et romaines*, w: *Tell el-Herr: les niveaux hellénistiques et du Haut-Empire*, red. D. Valbelle, J.-Y. Carrez-Maratray, Paris 2007, s. 238–239, nr 91/146. CSA 238 (il. 180), s. 239–240, nr 89/080 (il. 181). Zob. też terakotowe statuetki ukazujące wojowników Nubijskich: S. Jędraszek, *Wybrane przykłady terakotowych statuetek wyobrażających wojowników nubijskich z Egiptu okresu grecko-rzymskiego. Temat do dyskusji*, w: *Res Militaris. Studia nad wojskowością antyczną*, t. 2, red. D. Waszak, Kalisz–Warszawa

adresowane szczególnie do grecko-macedońskiej ludności. Wspomniane elementy ikonograficzne stosunkowo licznej grupy zabytków koroplastycznych zdają się przedstawioną wyżej hipotezę czynić wiarygodną. Należy przy tym zauważyć, że produkcja terakotowych figurek ukazujących egipskie bóstwa, by wymienić dla przykładu statuetki Izdy⁵⁷, Hathor⁵⁸, Besa⁵⁹ (czy Beset⁶⁰), Apisa⁶¹,

2015, s. 47–57. Zob. również zabytek odnaleziony w Heracleopolis Magna, który interpretować należy jako wyobrażenie Nubijskiego wojownika: P. Ballet, *Terres cuites d'Alexandrie*, s. 236, il. 25. Z innych interesujących statuarycznych przedstawień terakotowych przytoczyć należy przykłady Galów, zob.: D.M. Bailey, *Mercenaries in Egypt, Gaulish and Nubian Mercenaries in Ptolemaic Egypt. Two Terracotta Figures Recently Acquired by the British Museum*, „Minerva, The International Review of Ancient Art & Archaeology” 1995, 6, 3, s. 36–39; D.M. Bailey, *Catalogue of the Terracottas in the British Museum*, s. 147, 3552GR, tabl. 102; S. Jędraszek, *Wybrane aspekty odnoszące się do obecności celtyckich najemników w siłach militarnych Lagidów*, w: *Celtica: studia z dziejów Celtów*, t. 1, red. D. Waszak, Kalisz–Oświęcim 2013, s. 71–92. Szerzej zob.: A.J. Reinach, *Les Galates dans l'art alexandrin*, „Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot Année” 1911, 18, s. 37–116.

⁵⁷ D. Bailey, *Catalogue of the Terracottas*, s. 24–28, 3001_{EA}–3005_{EA}, tabl. 2–3; 3006_{GR}–3007_{GR}, tabl. 3; 3008_{EA}, tabl. 3; 3009_{GR}–3012_{GR}, tabl. 3–4; 3013_{EA}–3014_{EA}, tabl. 4; 3015_{GR}–3017_{GR}, tabl. 5; 3018_{EA}–3020_{EA}, tabl. 5–6; 3021_{GR}, tabl. 6; 3022_{EA}, tabl. 6. Należy nadmienić, że w Egipcie okresu grecko-rzymskiego występują terakotowe przedstawienia grecko-egipskie reprezentujące religijny synkretyzm, jak np. Izdy-Afrodyty, które traktowane były jako ekswota, a nawet, jak zasugerowali K. Babraj i H. Szymańska (*Bogowie Starożytnego Egiptu*, s. 124) na podstawie zachowanej interczyzy ślubnej z okresu rzymskiego, dawane były w wianie pannie młodej. Bez wątplenia ptolemejski patronat na kultem Izdy datować możemy od czasów panowania Ptolemeusza II. Ponieważ Izda była królewską żoną i matką, boginię tę specjalną czcią otaczały ptolemejskie królowe. Dlatego należy sądzić, że niektóre z terakotowych statuetek wyobrażających Izdę mogły symbolizować królowe Egiptu okresu hellenistycznego. Zob. m.in.: S.-A. Ashton, *Ostatnie królowe Egiptu*, przeł. A. Górska, Warszawa 2006. Zob. też zabytek terakotowy odkryty w Athribis, wyobrażający kobietę w szacie i uczesaniu Izdy, identyfikowany przez K. Myśliwca jako przedstawienie Kleopatry I. Szerzej: K. Myśliwiec, *Eros*, s. 78. Zob. także przykład terakotowej statuetki identyfikowanej jako Izda-Afrodyta, pochodzącej z Tell el-Herr; P. Ballet, *Les terres cuites hellénistiques*, s. 261–261, nr 89/107 (il. 201), nr 04/304 (il. 202). Zob. też: P. Ballet, *Terres cuites d'Alexandrie*, s. 238, nr 27a–27b.

⁵⁸ D. Bailey, *Catalogue of the Terracottas*, s. 22–24, nr: 2991_{GR}–2992_{GR}, tabl. 1; 2993_{EA}–2995_{EA}, tabl. 1–2; 2996_{GR}–2999_{GR}, tabl. 2; 2300_{EA}, tabl. 2.

⁵⁹ M.C. Kaufmann, *Graeco-ägyptische Koroplastik*, s. 69–72. Na temat Besa zob.: V. Dasen, *Dwarfs in Ancient Egypt and Greece*, Oxford 1993, s. 55–83.

⁶⁰ D.M. Bailey, *Catalogue of the Terracottas in the British Museum*, s. 41, nr 3105_{EG}, tabl. 18; nr 3106_{GR}, tabl. 18; P. Ballet, *Terres cuites d'Alexandrie*, s. 232–123, il. 19.

⁶¹ D.M. Bailey, *Catalogue of the Terracottas*, s. 19; 40, nr 3100_{EG}, tabl. 17; E. Breccia, *Terrecotte figurate greche e greco-egizie del Museo di Alessandria*, *Monuments de l'Egypte gréco-romaine*, Bergamo 1934, s. 37, nr 192 (7522), L 246; V. Tran Tam Tinh, *Bes*, w: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* III/1, Zürich–München 1986, s. 86,

Harpokratesa⁶², Ozyrysa⁶³ czy też statuetki symbolizujące psa Sotis⁶⁴, stanowiły liczny odsetek rzemieślniczej wytwórczości egipskich koroplastów okresu grecko-rzymskiego, choć oczywiście wraz z upływem czasu ich produkcja oraz liczba uległa wyraźnemu ograniczeniu.

Znaczący fakt przedstawiania bóstw egipskich w konwencji wojownika jest wyjątkowo interesującym zagadnieniem, którego genezy na gruncie egipskiej sztuki koroplastów szukać należy w tradycji greckiego rzemiosła terakotowego. Jak stwierdził Michel Chauve: „The characteristic genius of Lagide propaganda lay in its linking of military success to a display of loyalty to the deities of Egypt”⁶⁵. Rozwój militarnej ikonografii bóstw egipskich na gruncie koroplastyki

105, nr 94a; C. Boutantin, *Production de terres cuites*, s. 314–321. Zob. też związki Besa z Apisem w kontekście sanktuarium w Sakkarze: Y. Volokhine, *Quelques aspects de Bès dans les temples égyptiens de l'époque gréco-romaine*, w: *Isis on the Nile. Egyptian Gods in Hellenistic and Roman Egypt, Proceedings of the IVth International Conference of Isis Studies, Liège, November 27–29 2008, Michael Malaise in honorem*, red. L. Bricault, M. J. Versluys, Leiden–Boston 2010, s. 247. Zob. także: C. Boutantin, *Terres cuites et culte*, s. 259. Znane są też wyobrażenia Apisa w zbroi, m.in. z Aten (Muzeum Narodowe) oraz z Amsterdamu (Allard Pierson): F. Naerebout, *Cuius regio, eius religio? Rulers and Religious Changes in Greco-Roman Egypt*, w: *Power, politics, and the cults of Isis. Proceedings of the Vth International Conference of Isis studies, Boulogne-sur-Mer, October 13–15, 2011*, red. L. Bricault, M.J. Versluys, Leiden–Boston 2014, s. 45, przypis 75, lub Anubisa: tamże, s. 44, 49. Na temat recepcji Anubisa wśród Egipcjan, Greków i Rzymian zob.: D. Klotz, *The Lecherous Pseudo-Anubis of Josephus and the 'Tomb of 1897' at Akhmim*, w: *Et in Aegypto et ad Aegyptum: recueil d'études dédiées à Jean-Claude Grenier*, red. A. Gassze, J.-C. Grenier, Montpellier 2012, s. 383–396.

⁶² Jak stwierdziła D. Kassab Tezgör, pojawienie się wyobrażeń Harpokratesa, Izydy, Serapisa pod koniec IV w. lub na początku III w. przed Chrystusem ilustruje działający w Egipcie synkretyzm; taż, *Tanagréennes d'Alexandrie*, s. 215; M.C. Kaufmann, *Graeco-ägyptische Koroplastik*, s. 48 i nn. W tym miejscu należy również zauważyć, że statuetki wyobrażające Besa, Izydę czy Harpokratesa współwystępują wraz z zabytkami koroplastycznymi wiązanyymi z tańcem lub muzyką. Szerzej zob. m.in.: Ch. Vendries, *Questions d'iconographie musicale*, s. 195–227; J. Fischer, *Griechisch – römische Terrakotten aus Ägypten. Die Sammlungen Sieglin und Schreiber Dresden, Leipzig, Stuttgart, Tübingen*, Tübingen 1994, s. 258, nr 555, tabl. 55.

⁶³ D.M. Bailey, *Catalogue of the Terracottas in the British Museum* s. 28, nr 3023_{EA}–3024_{EA}, tabl. 6.

⁶⁴ Tamże, s. 179–180, nr 3704_{EA}–3708_{EA}, tabl. 126–128; nr 3709_{GR}, tabl. 128; nr 3710_{EA}, tabl. 128. Zob. również terakotowe statuetki wyobrażające psy zamieszczone w pracy C. Boutantin, *Terres cuites et culte*, s. 237–250. Na temat związków Harpokratesa z psem zob.: M. Malaise, *Harpocrate, la tortue et le chien. Contribution à l'iconographie du fils d'Isis*, „Bulletin de la Société Française d'Égyptologie” 1991, 122, s. 13–35.

⁶⁵ M. Chauveau, *Egypt in the Age of Cleopatra. History and Society under the Ptolemies*, London 2000, s. 39.

nastąpił w okresie hellenistycznym⁶⁶, co nie wyklucza datowania części zabytków, o których mowa, na okres rzymskiego panowania w Egipcie, łącząc ich rozwój plastyczny z wpływami artystycznymi płynącymi z Rzymu. Inspiracje takie, w większości znanych autorowi przykładów, zostały zespolone z ikonografią terakotowych przedstawień figuralnych datowanych na okres hellenistyczny. Należy także zauważyć, że część z tych wpływów zaobserwować możemy w samej technice wykonania poszczególnych egzemplarzy zabytków, szczególnie w procesie ich formowania i kształtowania plastycznych detali współtworzących określony temat⁶⁷.

Obecność w terakotowych statuetchach lub w ikonografii plakiety wyobrażających bóstwa elementów militarnych ma liczne symboliczne odwołania i wiele religijnych znaczeń, przywołując, tak jak m.in. w przypadku przedstawień apotropajcznego karłowatego Besa, symbolikę polityczną i propagandową⁶⁸. Przedmioty takie świadczą także o częściowej hellenizacji niektórych typów i tematów sztuki terakoty. Dlatego też należy odnotować za Pascale Ballet, że:

Alexandrie joue un rôle fondamental dans le processus d'hellénisation de la petite plastique, par des choix techniques, stylistiques et iconographiques. Parmi les images les plus significatives de la présence grecque lors des premières générations de Grecs, la société 'séculière' tient une place notable; elle est dominée par les figures en terre cuite de femmes drapées, communément appelées 'Tanagréennes', d'enfants et/ou d'adolescents, thèmes dont Alexandrie semble détenir l'exclusivité et que l'on rencontre plus rarement en province⁶⁹.

W związku z tym zapewne nieprzypadkowy wybór bóstw i staranne kompozycje poszczególnych obiektów, które inspirowane były również rzeźbą, zarówno

⁶⁶ W kontekście boga Besa zob. m.in.: S. Jędraszek, *Wojownicze bóstwo*, s. 145–177; Y. Volokhine, *Une représentation d'un Bès*, s. 153–164. S. Jędraszek, *Militarna ikonografia*, s. 17–40. Szerzej na temat symboliki oraz znaczenia militarnych wyobrażeń boga Besa zob.: S. Jędraszek, *Wojownicze bóstwo Bes w okresie hellenistycznym i rzymskim. Studium obrazu i historii*, Gdańsk 2016.

⁶⁷ Szerzej zob. m.in.: P. Ballet, *Terres cuites d'Alexandrie*, s. 217–243.

⁶⁸ Szerzej zob.: S. Jędraszek, *Wojownicze bóstwo*, s. 145–177. Zob. także interesujący zabytek terakotowy obecnie znajdujący się w kolekcji Petrie Museum (UC48050) identyfikowany jako obraz boga Besa, ukazanego w konwencji jeźdźca. Zabytek z niezachowaną głową bóstwa może zostać także identyfikowany jako wyobrażenie konnego Harpokratesa, z charakterystycznie wygiętym szytylem i być może z amforą. Zob. zbliżone stylistycznie zabytki: N. Sekunda, A. McBride, *Seleucid and Ptolemaic Reformed Armies 168–145 BC. Volume 2: The Ptolemaic Army*, Stockport 1995, s. 75, il. 106; P. Ballet, *Terres cuites d'Alexandrie*, s. 232; L. Török, *Hellenistic and Roman Terracottas*, s. 37–38, nr 19, tab. VII.

⁶⁹ P. Ballet, *Une lecture culturelle*, s. 80.

klasyczną, jak i hellenistyczną, a także czerpały liczne wzorce z zabytków wykonanych w brązie⁷⁰, co w konsekwencji pozwoliło rzemieślnikom na wykreowanie obrazów łączących niekiedy odmienne od egipskich, nurty i tradycje artystyczne. Zabytki takie mogły, czego współcześnie, jak sądzę, nie możemy jednoznacznie wyeliminować, służyć stymulowaniu procesów orientalizacji ludności grecko-macedońskiej osiedlającej się w Egipcie. Trudno bowiem obecnie przypuszczać, że egipskie bóstwa w swoich militarnych graficznych wyobrażeniach miałyby powstać bez konkretnego znaczenia czy impulsu, a jedynie z pobudek czysto estetycznych, nie mając przy tym odwołań do kultu, religii, magii czy licznych przemian zachodzących w świecie hellenistycznego czy rzymskiego Egiptu. Sądzę, że wiele z tak wypracowanych form i tematów zainspirowanych zostało polityką religijną, kreowaną przez ówczesne elity, zarówno polityczne, jak i religijne.

W tym miejscu należałoby również sformułować pytanie: czy w kontekście terakotowych statuetek produkowanych w Egipcie doby Lagidów, jak również w okresie rzymskiej supremacji, jesteśmy współcześnie w stanie wskazać precyzyjnie źródło o charakterze historycznym i takiej naturze, które to w sposób dalece wiarygodny potwierdziłoby formułowane tutaj tezy? Niestety, nie mamy takiego źródła, co jak sądzę, nie powinno nas dziwić, uwzględniając fakt masowego charakteru rzemiosła terakotowego, którego najważniejszą współcześnie wartością badawczą jest właśnie ikonografia. To głównie ta wartość, wespół z danymi archeologicznymi odnoszącymi się do pierwotnego kontekstu archeologicznego, może stanowić przedmiot licznych szczegółowych studiów i dociekań.

W kontekście egipskich bóstw i ich militarnej ikonografii należy także zwrócić uwagę na następującą możliwość związaną z interpretacją tej grupy: tak ukształtowane obrazy mogły również zostać zaadresowane do rodzimych wojowników czy też Egipcjan zhellenizowanych, a więc w przytłaczającej większości do ówczesnych elit⁷¹. Należy bowiem zwrócić uwagę, że niezwykle popularne plastycz-

⁷⁰ Zob. m.in.: S-A. Ashton, *Ptolemaic and Roman Memphis as a Production Centre*, w: *Archaeology, History and Science: Integrating Approaches to Ancient Materials*, red. M. Martín-Torres, T. Rehren, Walnut Creek 2008, s. 111–113.

⁷¹ Być może część z terakotowych figurek egipskich bóstw mających ikonografię militarną mogła pełnić funkcje w prywatnej religijności wojowników egipskich *machimoi*. Zob. m.in.: S. Jędraszek, *Egyptian Warriors: Machimoi, in Coroplastic Art – Selected Examples*, w: *The Religious Aspects of War in the Ancient Near East, Greece, and Rome*, red. K. Ulanowski, Leiden–Boston 2016, s. 272–287. Należy ponadto rozważyć wpływ na ikonografię „militarnych terakot” relacji egipsko-greckich i samych wydarzeń politycznych, m.in. egipskich rewolt na południu, które mogły spowodować wzrost zainteresowania tamtejszej ludności egipskimi terakotowymi wyobrażeniami o charakterze wojskowym. Być może wzrost znaczenia egipskich elity, szczególnie wojskowych, który nastąpił po bitwie pod Rafią, mógł

ne wizerunki boga Harpokratesa⁷², a szczególnie te z nich, które stanowią liczne warianty ikonograficzne wyobrażające bóstwo w konwencji wojownika (zarówno pieszego, jak i jeźdźca⁷³), mogły zostać otoczone czcią głównie przez ludzi młodych, być może efebów, których szkolono w sztuce wojskowej⁷⁴. W wielu znanych autorowi koroplastycznych przykładach Harpokratesa obecne są atrybuty zarówno greckiego, macedońskiego, jak też i egipskiego rodowodu⁷⁵. To niezwykle ważny i istotny fakt sugerujący, że rzeczony egipsko-greckie bóstwo mogło zostać

wpłynąć na rozwój i rozpowszechnienie części terakotowych statuetek, szczególnie tych o ikonografii wojskowej. Szerzej na temat relacji egipsko-greckich zob. m.in.: T. Polański, *Oriens Militans: Extreme Traditionalist Movements in the Provincial Populace of the Ptolemaic Egypt and Their Ideology*, „Studies in Ancient Art and Civilization” 1999, 9, s. 23–48. Zob. również: S. Jędraszek, *Wykorzystanie terakot ptolemejskich w badaniach nad religiami domowymi i osobistą pobożnością egipskich wojowników*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 2016, 62, s. 51–61.

⁷² P. Ballet zauważyła, że wyobrażenia Harpokratesa w dużej mierze zainspirowane zostały rzeźbą grecką z IV w. przed Chrystusem; taż, *D’Alexandrie à Coptos*, s. 187. Zob. również interesujące wyobrażenia Harpokratesa z rogiem obfitości, które P. Ballet powiązała z pracownikami Aleksandrii; taż, *Terres cuites d’Alexandrie*, s. 222–224, il. 5–7. Zob. również: D. Bailey, *Catalogue of the Terracottas*, s. 31–32, nr 3043_{EA}, 3044_{GR}, 3045_{EA}, 3046_{GR}, tab. nr 9, 3047_{EA}, 3048_{EA}, tab. nr 10.

⁷³ Zob. terakotowe wyobrażenia Harpokratesa przedstawionego w konwencji jeźdźca: F. Dunaud, *Catalogue des terres*, s. 84–86, AF 1037 (175), AF 7822 B (176), E 20609 (177), E 20610 (178), E 20858 (179); C. Boutantin, *Terres cuites et culte*, s. 192–198.

⁷⁴ Zdaniem m.in. R.M. Erringtona: „Brak dostępu do klasycznej greckiej instytucji edukacyjno-sportowej, jaką stanowił gimnazjon, był postrzegany przez greckich imigrantów osiadłych w Egipcie za zasadnicze obniżenie jakości ich życia. Prywatne inicjatywy żołnierzy osiedlonych na gospodarstwach w delcie Nilu oraz w Fajum, gdzie liczebnie przeważali koloniści z Europy, zmierzał do zaradzenia temu brakowi przy czynnej zachęcie ze strony rządu”; tenże, *Historia świata hellenistycznego*, s. 177–178. Jak podkreślała Ch. Fischer-Bovet, z gimnazjonem związani byli również i Egipcj bogowie, co zdaniem badaczki sugeruje obecność w samym gimnazjonie (oprócz Greków i Macedończyków) także i Egipcjan (taż, *Army and Society in Ptolemaic Egypt*, Cambridge 2014, s. 285). Możliwe, że ich imiona uległy hellenizacji, co w znaczący sposób utrudnia ich identyfikację. Na temat Aleksandrijskiego gimnazjonu zob. również: M. Launey, *Recherches sur les armées hellénistiques, I–II*, Paris 1949–1950, s. 836–869; F. Burkhalter, *Le Gymnase d’Alexandrie: centre administratif de la province romaine d’Égypte*, „Bulletin de correspondance hellénique” 1992, 116, 1, s. 345–373. Zob. także: R. Cribiore, *Gymnastic of the Mind. Greek Education in Hellenistic and Roman Egypt*, Princeton 2001.

⁷⁵ W tym kontekście szczególnie interesującą grupą zabytków pozostają wyobrażenia Harpokratesa w konwencji jeźdźca, któremu towarzyszą elementy militarne, m.in. tarcze; C. Boutantin, *Terres cuites et culte*, s. 173–174, 199, il. 18–19. Zob. również zabytki pochodzące z Aleksandrii, wyobrażające Harpokratesa w wojskowym ubiorze z charakterystycznym zakrzywionym krótkim mieczem oraz z prostokątnymi niewielkimi tarczami: E. Breccia, *Terrecotte figurate greche*, s. 28, tabl. XII, nr 46–47.

zczzone przez miejscową, tj. egipską ludność, a także przez Greków i Macedończyków. Należy także zauważyć polityczne znaczenie przedstawień Harpokratesa noszącego królewską koronę. Jak powszechnie wiadomo, król był ziemskim przejawem Horusa, dlatego też, na co zwróciła uwagę m.in. Caitlín E. Barrett, statuetki wyobrażające Harpokratesa/Horusa noszącego koronę symbolizują panującego króla⁷⁶, co zdecydowanie odnosić należy do wartości propagandowych.

Podsumowując, należy zauważyć, że w religijnej polityce Ptolemeuszy terakotowe rzemiosło spełniało ważną funkcję. Nie ograniczała się ona tylko do problematyki łączonej z religią prywatną czy też indywidualną pobożnością, lecz także znalazła wyraz w oficjalnej teologii politycznej oraz kultach, szczególnie tych celebrowanych w Aleksandrii. Ikonografia wielu terakotowych zabytków (z których liczne grupy, z racji objętości tego tekstu, nie mogły zostać zaprezentowane), wykazuje wiele plastycznych i stylistycznych cech, które odzwierciedlają procesy hellenizacji egipskiego społeczeństwa i orientalizację ludności grecko-macedońskiej. Sam fakt występowania złożonych, wielowarstwowych graficznie obrazów zawierających liczne symbole identyfikowane zarówno z miejscową tradycją, jak również kulturą świata greckiego, macedońskiego czy rzymskiego każe sądzić, że rzemieślnicy wytwarzający określone formy i tematy terakotowe, a w szczególności te obecne w aleksandryjskim rzemiośle, produkowali je dla wieloetnicznego społeczeństwa. Dlatego też możemy sugerować, że niektóre z motywów adresowane były głównie do określonej etnicznie grupy identyfikującej się z konkretnym kultem religijnym.

Uwzględnwszy powyższe ustalenia, należy zastanowić się nad kierunkiem wpływającym na taki rozwój rzemiosła koroplastycznego. I tak można zauważyć, że oprócz inspiracji płynących bezpośrednio ze sztuk plastycznych czy religii, również nie mniejszy wpływ na kształtowanie odpowiednich form miały inspiracje płynące ze strony ówczesnych elit, zarówno grecko-macedońskich jak też i miejscowych egipskich. Jak zaznaczył Adam Łukaszewicz⁷⁷, egipski kler „zachował w macedońsko-egipskim państwie wpływy i przywileje”⁷⁸.

Liczne wartości lub treści religijne przedstawione w omawianej kategorii zabytków, przy uwzględnieniu faktu, że jest to materiał masowy, mogły zostać szeroko rozpropagowane i rozpowszechnione, zarówno wśród miejscowej, rodzimej ludności, jak i tej osiedlającej się w Egipcie czasów Ptolemeuszy. Tutaj należy rów-

⁷⁶ C.E. Barrett, *Terracotta Figurines*, s. 409. Zob. również: L. Török, *Hellenizing Art in Ancient Nubia*, s. 89–90.

⁷⁷ A. Łukaszewicz, *Egipt Greków*, s. 221–224.

⁷⁸ Zob. również: S.M. Burstein, *Kleopatra i jej rządy*, przeł. B. Godzińska, Warszawa 2008, s. 110.

nież zauważyć, że na zmiany w ikonografii niektórych z wymienionych w tekście grup zabytków wpływała wewnętrzna polityka religijna hellenistycznych królów Egiptu.

Z tej racji powszechnie przyjęte przez licznych badaczy stanowisko odnoszące się do znaczenia terakotowych zabytków związanych z indywidualną pobożnością, zarówno w ramach rodzimych egipskich kultów, jak też w kontekście greckiej tradycji, powodować mogło, że niektóre z plastycznych form (biorąc przy tym pod uwagę preferencje religijne nabywcy czy też jego status społeczny, a także i tożsamość kulturową) adresowane były do ustalonych odbiorców. Także i tej części, która ulegała procesom orientalizacji czy – jak w przypadku egipskich elit – hellenizacji. Jak bowiem wskazał Stanley M. Burstein, „W wielokulturowej społeczności ptolemejskiego Egiptu, jedną z płaszczyzn, na której spotykali się Grecy i Egipcjanie, była religia”⁷⁹. Z tej przyczyny należy sądzić, że część z terakotowych zabytków, szczególnie tych o tematyce religijnej, stymulować mogła proces asymilacji i zbliżania do siebie odmiennych tradycji i kultur. Należy więc stwierdzić, że studia nad poruszaną tutaj kategorią artefaktów ułatwiają zarówno pośrednie, jak i bezpośrednie rozpoznawanie czy identyfikowanie mechanizmów oraz procesów mających na celu konsolidowanie wieloetnicznego społeczeństwa na gruncie religii.

Na zakończenie należy także zwrócić uwagę na jeden fakt, tj. na propagandową wymowę niektórych z tematów wyrażanych w rzemiośle terakotowym, w którym to czynniki czy też wartości religijne odgrywały nie mniej istotną rolę. Wiemy bowiem, że w Egipcie doby Lagidów mit o Izydzie i Ozyrysie, a szczególnie jego wybrane treści, miały duże znaczenie. Jak słusznie postulował John J. Collins: „The myth of Horus and Seth lent itself to political propaganda because it provided ready-made labels for heroes and villains”⁸⁰. Dlatego też część z tematów poruszanych w tym micie mogła zostać zobrazowana w ikonografii terakotowych statuetek, a szczególnie tych z nich, które ilustrowały Harpokratesa w konwencji wojownika⁸¹. Tak uformowany obraz bóstwa mógł symbolizować walkę Seta z Horusem. Oczywiście jest to jedna z wielu płaszczyzn czy możliwości interpretowania ikonografii przedstawień młodego Horusa. Niemniej jednak, jak sądzę,

⁷⁹ Tamże, s. 118. Zob. również interesującą dyskusję odnoszącą się do hellenistycznych figurek terakotowych jako przykładu religijnego i kulturowego synkretyzmu pomiędzy Egiptem i Meroe, zaprezentowaną przez L. Török, *Between Two Worlds: The Frontier Region between Ancient Nubia and Egypt, 3700 BC–500 AD*, Leiden–Boston 2009, s. 1–6.

⁸⁰ J.J. Collins, *The Sibyl and the Potter*, s. 66.

⁸¹ Zob. także: C. Boutantin, *Terres cuites et culte*, s. 171–172.

istotna i mająca silne więzi z tradycją egipską, a także z symbolem władzy Lagidów. Mając wzgląd na tak sformułowany pogląd, nie możemy wykluczyć licznych funkcji niezwykle różnorodnych ikonograficznie i złożonych treściowo kategorii źródeł terakotowych, z których jak już wskazywano, znaczenia religijne czy też funkcje kultowe, choć dominujące, niekoniecznie musiały być jedyne. Same treści identyfikowane z konkretnymi tematami poruszonymi w licznych przykładach terakotowych figurek i plakiety sugerują nam możliwości interpretacji, które należy (oczywiście jeśli informacje takie są dostępne) zestawzić z danymi archeologicznymi odnoszącymi się do pierwotnego kontekstu archeologicznego. Jak bowiem najpełniejsze analizowanie omawianej tutaj kategorii zabytków, uwzględniające dane odnoszące się do pierwotnego kontekstu ich zdeponowania oraz określenie proveniencji poszczególnych egzemplarzy czy też informacje związane z techniką wykonania terakotowych przedmiotów, umożliwiają szerokie interpretowanie tej kategorii zabytków.

BIBLIOGRAFIA (BIBLIOGRAPHY)

- Abdel-Aziz H., *Ithyphallic Harpocrates in Graeco-Egyptian Magic*, w: *Alessandria e il mondo ellenistico-romano, I Centenario del Museo Greco-Romano, Alessandria, 23–27 novembre 1992 (Atti del II Congresso Internazionale Italo-Egiziano)*, red. N. Bonacasa i in., Roma 1995.
- Ashton S.-A., *Ostatnie królowe Egiptu*, przeł. A. Gorlewska, Warszawa 2006.
- Ashton S.-A., *Ptolemaic and Roman Memphis as a Production Centre*, w: *Archaeology, History and Science: Integrating Approaches to Ancient Materials*, red. M. Martínón-Torres, T. Rehren, Walnut Creek 2008.
- Babraj K., Szymańska H., *Bogowie starożytnego Egiptu*, Kraków 2000.
- Bailey D.M., *Catalogue of the Terracottas in the British Museum*, vol. VI, *Ptolemaic and Roman Terracottas from Egypt*, London 2008.
- Bailey D.M., *Mercenaries in Egypt, Gaulish and Nubian Mercenaries in Ptolemaic Egypt. Two Terracotta Figures Recently Acquired by the British Museum*, „Minerva, The International Review of Ancient Art & Archaeology” 1995, 6 (3).
- Bailey D.M., *A Snake-Legged Dionysos from Egypt, and Other Divine Snakes*, „The Journal of Egyptian Archaeology” 2007, Vol. 93.
- Ballet P., *D’Alexandrie à Coptos, pérégrinations et avatars des dieux de terre cuite dans l’Égypte ptolémaïque et romaine*, „Revue Archéologique, Nouvelle Série, Fasc.” 2002, 1.
- Ballet P., *Les terres cuites hellénistiques et romaines*, w: *Tell el-Herr: les niveaux hellénistiques et du Haut-Empire*, red. D. Valbelle, J.-Y. Carrez- Maratray, Paris 2007.
- Ballet P., *Remarques sur Harpocrate „amonien”. À propos d’une terre cuite tardive provenant d’Alexandrie*, „Le Bulletin de l’Institut français d’archéologie orientale” 1982, 82.

- Ballet P., *Terres cuites d'Alexandrie et de la Chôra. Essai d'étude comparative de quelques ateliers. Thèmes et techniques*, w: *Commerce et artisanat dans l'Alexandrie hellénistique et romaine: actes du Colloque d'Athènes organisé par le CNRS, le Laboratoire de céramologie de Lyon et l'Ecole française d'Athènes, 11–12 décembre 1988*, *Bulletin de correspondance hellénique*, Supplément, 33, red. J.-E. Empereur, Athènes 1998.
- Ballet P., *Terres cuites isiaques de l'Égypte hellénistique et romaine. État de la recherche et des publications*, w: *De Memphis à Rome. Actes du 1er Colloque international sur les études isiaques, Poitiers-Futuroscope, 8–10 avril 1999*, Leiden–Boston–Cologne 2002.
- Ballet P., *Une lecture culturelle de la petite plastique dans l'Égypte du nord à l'époque gréco-romaine? Les formes de l'hellénisation*, w: *Le myrte et la rose: Mélanges offerts à Françoise Dunand par ses élèves, collègues et amis. 1–2*, red. G. Tallet, Chr. Zivie-Coche, Montpellier 2014 (series: Cahiers de l'ENI M, 9; Cahiers de l'ENI M, 9, 1).
- Barrett E.C., *Terracotta Figurines and the Archaeology of Ritual: Domestic Cult in Greco-Roman Egypt*, w: *Figurines grecques en contexte: présence muette dans le sanctuaire, la tombe et la maison*, red. S. Huysecom-Haxhi i in., Villeneuve d'Ascq 2015.
- Besques S., *Catalogue raisonné des figurines et reliefs en terre-cuite grecs étrusques et romains: 4.–2.: époques hellénistique et romaine cyrénaïque, égypte ptolémaïque et romaine, Afrique du Nord et Proche-Orient*, (Musée du Louvre 1954), Paris 1992.
- Bingen J., Bagnall R.S., *Hellenistic Egypt: Monarchy, Society, Economy, Culture*, Berkeley 2007.
- Breccia E., *Municipalité d'Alexandrie. Alexandria ad Aegyptum; guide de la ville ancienne et moderne et du Musée gréco-romain*, Bergamo 1914.
- Breccia E., *Terrecotte figurate greche e greco-egizie del Museo di Alessandria, Monumenti de l'Égypte gréco-romaine*, t. 2, Bergamo 1934.
- Boutantin C., *Terres cuites et culte domestique: bestiaire de l'Égypte gréco-romaine*, Leiden–Boston 2014.
- Boutantin C., *Production de terres cuites et cultes domestiques de Memphis à l'époque impériale*, „Chronique d'Égypte” 2006, 81.
- Boutantin C., *Quand les animaux singent les hommes. Terres cuites égyptiennes d'époque gréco-romaine*, w: *Le myrte et la rose: Mélanges offerts à Françoise Dunand par ses élèves, collègues et amis*, 1–2, red. G. Tallet, Ch. Zivie-Coche, Montpellier 2014 (series: Cahiers de l'ENI M, 9; Cahiers de l'ENI M, 9, 1).
- Burkhalter F., *Le Gymnase d'Alexandrie: centre administratif de la province romaine d'Égypte*, „Bulletin de correspondance hellénique” 1992, 116, 1.
- Burstein S.M., *Kleopatra i jej rządy*, przeł. B. Godzińska, Warszawa 2008.
- Collins J.J., *The Sibyl and the Potter: Political Propaganda in Ptolemaic Egypt*, w: *Religious Propaganda and Missionary Competition in the New Testament World: Essays Honoring Dieter Georgi*, red. D. Georgi i in., Leiden–New York 1994 (series: Supplements to Novum Testamentum, 74).
- Cribiore R., *Gymnastic of the Mind. Greek Education in Hellenistic and Roman Egypt*, Princeton 2001.

- Dow A.J., *Ancient Coins through the Bible*, Mustang 2011.
- Dasen V., *Dwarfs in Ancient Egypt and Greece*, Oxford 1993.
- Dunand F., *Catalogue des terres cuites gréco-romaines d'Égypte*, Paris 1990.
- Dunand F., *The Factory of Gods*, w: *Alexandria, Third Century B.C. The Knowledge of the World in a Single City*, red. Ch. Jacob, F. de Polignac, Alexandria 2000.
- Dunand F., *Grecs et Égyptiens en Égypte lagide. Le problème de l'acculturation*, w: *Modes de contacts et processus de transformation dans les sociétés anciennes. Actes du colloque de Cortone (24–30 mai 1981) Rome: École Française de Rome*, Rome 1983 (Publications de l'École française de Rome, 67).
- Dunand F., *The Religious System at Alexandria*, w: *A Companion to Greek Religion*, red. D. Ogden, Oxford 2007.
- Errington R.M., *Historia świata hellenistycznego 323–30 p.n.e.*, przeł. A. Gašior-Niemiec, Kraków 2010.
- Fischer J., *Griechisch – römische Terrakotten aus Ägypten. Die Sammlungen Sieglin und Schreiber Dresden*, Leipzig–Stuttgart–Tübingen 1994 (series: Tü binger Studien zur Archäologie und Kunstgeschichte, Bd. 14).
- Fischer J., *A Triumphant Macedonian Horseman: Evidence of a Ptolemaic Victory Monument*, w: N. Bonacasa i in., *Faraoni come dei, Tolemei come Faraoni, Atti del V Congresso Internazionale Italo-Egiziano Torino, Archivio di Stato 8–12 Dicembre 2001*, Torino 2003.
- Fischer-Bovet Ch., *Army and Society in Ptolemaic Egypt*, Cambridge 2014.
- Fotiadi P., *Ritual Terracotta Lamps with Representations of Sarapis*, „Bibliotheca Isiaca” 2011, 2.
- Frankfurter D., *Religion in Roman Egypt: Assimilation and Resistance*, Princeton 1998.
- Frankfurter D., *Religious Practice and Piety*, w: *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, red. Ch. Riggs, Oxford 2012.
- Goukowsky P., *The Pomp of the Ptolemies*, w: *Alexandria, Third Century B.C. The Knowledge of the World in a Single City*, red. Ch. Jacob, F. de Polignac, Alexandria 2000.
- Graves-Brown C., *Licking Knives and Stone Snakes: The Ideology of Flint Knives in Ancient*, w: *Archaeology, History and Science. Integrating Approaches to Ancient Materials*, red. M. Martínón-Torres, T. Rehren, Walnut Creek 2008.
- Hölbl G., *A History of the Ptolemaic Empire*, New York 2001.
- Jędraszek S., *Edukacyjna funkcja koroplastycznych przedstawień terakotowych z Egiptu okresu grecko-rzymskiego, na podstawie wybranych grup zabytków*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2015, 33.
- Jędraszek S., *Egyptian Warriors : Machimoi, in Coroplastic Art – Selected Examples*, w: *The Religious Aspects of War in the Ancient Near East, Greece, and Rome*, red. K. Ulanowski, Leiden–Boston 2016.
- Jędraszek S., *Kult domowy na przykładzie wybranych zabytków kaplic terakotowych pochodzących z Egiptu okresu grecko-rzymskiego*, „Przegląd Religioznawczy” 2014, 4 (254).

- Jędraszek S., *Militarna ikonografia boga Besa na przykładzie zabytków koroplastycznych pochodzących z Egiptu okresu grecko-rzymskiego. Symbol i znaczenie*, „Klio” 2016, 36(1).
- Jędraszek S., *Wojownicze bóstwo Bes*, „Scripta Biblica Et Orientalia” 2012, 4.
- Jędraszek S., *Wojownicze bóstwo Bes w okresie hellenistycznym i rzymskim. Studium obrazu i historii*, Gdańsk 2016.
- Jędraszek S., *Wybrane aspekty odnoszące się do obecności celtyckich najemników w siłach militarnych Lagidów*, w: *Celtica: studia z dziejów Celtów*, t. 1, red. D. Waszak, Kalisz–Oświęcim 2013.
- Jędraszek S., *Wybrane przykłady terakotowych przedstawień figuralnych o tematyce militarnej: Egipt okresu grecko-rzymskiego*, w: *Wybrane problemy badawcze historii wojkowej: w panczerzu i mundurze*, red. K. Kościelniak, Z. Pilarczyk, Toruń 2014.
- Jędraszek S., *Wybrane przykłady terakotowych statuetek wyobrażających wojowników nubijskich z Egiptu okresu grecko-rzymskiego. Temat do dyskusji*, w: *Res Militaris. Studia nad wojskowością antyczną*, t. 2, red. D. Waszak, Kalisz–Warszawa 2015.
- Jędraszek S., *Wykorzystanie terakot ptolemejskich w badaniach nad religiami domowymi i osobistą pobożnością egipskich wojowników*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 2016, 62.
- Kassab Tezgör D., *Les figurines de terre cuite d’Alexandrie, témoins de la pénétration de l’hellénisme en Égypte*, w: *Greco-Romains en Égypte. Territoires, espaces de la vie et de la mort, objets de prestige et du quotidien, Actes du Colloque de la Société française d’archéologie classique*, 15 mars 2008, Paris, red. P. Ballet, Paris–Le Caire 2012 (series: „Bibliothèque d’Étude” 157).
- Kassab Tezgör D., *Tanagréennes d’Alexandrie: figurines de terre cuite hellénistiques des nécropoles orientales. Musée gréco-romain d’Alexandrie*, Le Caire 2007 („Études alexandrines 13. Publications de l’Institut Français d’Archéologie Orientale”).
- Kaufmann M.C., *Graeco-ägyptische Koroplastik. Terrakotten der griechisch-römischen und koptischen Epoche aus der Faijûm-Oase und andren Fundstätten*, Leipzig–Kairo 1915.
- Klotz D., *The Lecherous Pseudo-Anubis of Josephus and the ‘Tomb of 1897’ at Akhmim*, w: *Et in Aegypto et ad Aegyptum: recueil d’études dédiées à Jean-Claude Grenier*, red. A. Gassze, J.-C. Grenier, Montpellier 2012.
- Kandil H.A.A., *The Role of the Knife in Ancient Egyptian Beliefs*, w: *The Horizon Studies in Egyptology: In Honour of M.A. Nur el-Din (10–12 April 2007)*, red. B.S. el-Sharkawy, Cairo 2009.
- Laubscher H.P., *Ein ptolemäisches Gallierdenkmal*, „Antike Kunst” 1987, 30, 2.
- Launey M., *Recherches sur les armées hellénistiques I–II*, Paris 1949–1950.
- von Lieven A., *Translating Gods, Interpreting Gods. On the Mechanisms behind the Interpretatio Graeca of Egyptian Gods*, w: *Greco-Egyptian Interactions: Literature, Translation, and Culture, 500 BCE–300 CE*, red. I. Rutherford, Oxford 2016.
- Lloyd A.B., *The Ptolemaic Period (332–30 B.C.)*, w: *The Oxford History of Ancient Egypt*, red. I. Shaw, Oxford 2003.

- Lorberg C.C., *The Coinage of the Ptolemies*, w: *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*, red. W.E. Metcalf, M. Peachin, Oxford–New York 2012.
- Łukaszewicz A., *Egipt Greków i Rzymian*, Warszawa 2006.
- Łukaszewicz A., *Kleopatra. Ostatnia królowa starożytnego Egiptu*, Warszawa 2005.
- Malaise M., *Harpocrate, la tortue et le chien. Contribution à l'iconographie du fils d'Isis*, „Bulletin de la Société Française d'Égyptologie” 1991, 122.
- McKenzie J., *The Architecture of Alexandria and Egypt c.300 BC to AD 700*, New Haven–London 2010.
- McKenzie S.J., Gibson S., Reyes T.A., *Reconstructing the Serapeum in Alexandria from the Archaeological Evidence*, „The Journal of Roman Studies” 2004, 94.
- Meyboom P.G.P., Versluys M.J., *The Meaning of Dwarfs in Nilotic Scenes*, w: *Nile into Tiber, Egypt in the Roman World: Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis Studies, Faculty of Archaeology, Leiden University, May 11–14 2005*, red. L. Bricault, M.J. Versluys, P.G.P. Meyboom, Leiden–Boston 2007 (series: Religions in the Graeco-Roman World, 159).
- Młynarczyk J., *Sztuka Cypru*, Warszawa 1983 (seria: Kultury Starożytne i Cywilizacje Pozaeuropejskie).
- Młynarczyk J., *Tell Atrib: 1985–1995. 3, Terracotta oil lamps*, Warszawa 2012.
- Müller S., *Das hellenistische Königspaar in der medialen Repräsentation: Ptolemaios II und Arsinoe II.*, Berlin–New York 2003 (series: Beiträge zur Altertumskunde, Bd. 263).
- Myśliwiec K., *Eros nad Nilem*, Warszawa 1998.
- Myśliwiec K., *Fruchtbarkeitskult und erotische Kunst im ptolemäischen Athribis (Unterrägypten)*, „Kanobos: Forschungen zum griechisch-römischen Ägypten” 1999, 1.
- Myśliwiec K., *Isis, Hathor ou Cleopatre? – à propos d'une figurine trouvée à Tell Atrib*, „Etudes et Travaux” 2001, 19.
- Myśliwiec K., *Quelques aspects du syncrétisme dans l'oeuvre des artisans de l'Athribis ptolémaïque*, w: *Le myrte et la rose. Mélanges offerts à Françoise Dunand par ses élèves, collègues et amis. 1–2*, red. G. Tallet, Ch. Zivie-Coche, Montpellier 2014.
- Myśliwiec K., *The Twilight of Ancient Egypt: First Millennium B.C.E.*, Ithaca, NY, 2000.
- Myśliwiec K., *W cieniu Dżesera. Badania polskich archeologów w Sakkarze*, Warszawa–Toruń 2016.
- Myśliwiec K., Szymańska H., *Les terres cuites de Tell Atrib, Rapport préliminaire*, „Chronique d'Égypte” 1992, 67 (133).
- Naerebout F., *Cuius regio, eius religio? Rulers and Religious Changes in Greco-Roman Egypt*, w: *Power, Politics, and the Cults of Isis. Proceedings of the Vth International Conference of Isis studies, Boulogne-sur-Mer, October 13–15, 2011*, red. L. Bricault, M.J. Versluys, Leiden–Boston 2014 (series: Religions in the Graeco-Roman World, vol. 180).
- Perdrizet P., *Les terres cuites grecques d'Égypte de la collection Fouquet*, Nancy–Paris–Strasbourg 1921.
- Pfeiffer S., *The God Serapis, His Cult and the Beginnings of the Ruler Cult in Ptolemaic Egypt*, w: *Ptolemy II Philadelphus and His World*, red. P. McKechnie, P. Guillaume, Leiden 2008.

- Polański, T., *Oriens Militans: Extreme Traditionalist Movements in the Provincial Populace of the Ptolemaic Egypt and Their Ideology*, „Studies in Ancient Art and Civilization” 1999, 9.
- Ray D.J., *The Rosetta Stone and the Rebirth of Ancient Egypt*, Cambridge 2007.
- Reinach A.J., *Les Galates Dans l'Art Alexandrin*, „Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot Année” 1911, 18.
- Renaut L., *Ptolémée Philopator et le stigmaté de Dionysos*, „Mètis. Anthropologie des mondes grecs anciens (Éditions de l'EHESS – Daedalus)” 2006, 4.
- Sandri S., *Har-pa-chered (Harpokrates): die Genese eines ägyptischen Götterkindes*, Leuven 2006 (series: Orientalia Lovaniensia Analecta, 151).
- Sandri S., *Terracottas*, w: *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, red. Ch. Riggs, Oxford 2012.
- Schneider C., *Kulturgeschichte des Hellenismus*, Bd. 1, München 1968.
- Sekunda N., McBride A., *Seleucid and Ptolemaic Reformed Armies 168–145 B.C.*, vol. 2: The Ptolemaic Army, Stockport 1995.
- Sly D.I., *Philo's Alexandria*, London–New York 1996.
- Spier J., *A Group of Ptolemaic Engraved Garnets*, „Journal of the Walters Art Gallery” 1989, 47.
- Stambaugh J.E., *Sarapis Under the Early Ptolemies*, Leiden 1972 (series: Études préliminaires aux religions orientales dans l'empire romain, 25).
- Stanwick P.E., *Portraits of the Ptolemies: Greek Kings As Egyptian Pharaohs*, Austin 2002.
- Szymańska H., *Terres cuites d'Athribis*, Turnhout 2005 (series: Monographies Reine Elisabeth, 12).
- Szymańska H., *Two Unknown Ptolemaic Portraits in the Archaeological Museum in Cracow (Poland)*, w: *Faraoni come dei, Tolemei come Faraoni, Atti del V Congresso Internazionale Italo-Egiziano Torino, Archivio di Stato 8–12 Dicembre 2001*, red. N. Bonacasa i in., Torino–Palermo 2003.
- Tallet G., Zivie-Coche Ch., *Imported Cult*, w: *The Oxford Handbook of Roman Egypt*, red. Ch. Riggs, Oxford 2012.
- Thomas R., *Ptolemaic and Roman Figures, Models and Coffin-Fittings in Terracotta*, w: *Naukratis: Greeks in Egypt*, red. A. Villing i in., 2015, <http://www.britishmuseum.org/naukratis> (dostęp: 13.12.2016).
- Török L., *Between Two Worlds: The Frontier Region Between Ancient Nubia and Egypt, 3700 B.C. – 500 AD*, Leiden–Boston 2009 (series: Probleme der Ägyptologie, 29).
- Török L., *Hellenistic and Roman Terracottas from Egypt*, Roma 1995 (series: Bibliotheca Archaeologica, 15).
- Török L., *Hellenizing Art in Ancient Nubia, 300 B.C. – AD 250, and Its Egyptian Models: A Study in „Acculturation”*, Leiden–Boston 2011 (series: Culture and History of the Ancient Near East, 53).
- Tran Tam Tinh V., *Bes*, w: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae III /1*, Zürich–München 1986.

- Tran Tam Tinh V., Jager B., Poulin S., *Harpocrates*, w: *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae IV/1*, Zürich–München 1988.
- Tyszkowski W., *Atenajos*, w: *Słownik pisarzy antycznych*, red. A. Świderkówna, Warszawa 1982.
- Vendries Ch., *Questions d'iconographie musicale: L'apport des terres cuites a la connaissance de la musique dans l'Égypte hellénistique et romaine*, „Greek and Roman Musical Studies” 2013, 1.
- Volokhine Y., *Quelques aspects de Bès dans les temples égyptiens de l'époque gréco-romaine*, w: *Isis on the Nile. Egyptian Gods in Hellenistic and Roman Egypt, Proceedings of the IVth International Conference of Isis Studies, Liège, November 27–29 2008, Michael Malaise in honorem*, red. L. Bricault, M.J. Versluys, Leiden–Boston 2010 (series: Religions in the Graeco-Roman World, 171).
- Volokhine Y., *Une représentation d'un Bès armé*, „Bulletin de la Société d'Égyptologie, Genève” 2002–2003, 25.
- Queyrel F., *Iconographie hellénistique: pour une méthodologie des identifications*, „Revue numismatique” 1997 (1998), 152.
- Wellendorf H., *Ptolemy's Political Tool: Religion*, „Studia Antiqua” 2008, 6.1.
- van Wijngaarden W.D., *De grieks-egyptische Terracotta's in het Rijksmuseum van oudheden*, Leiden 1958 (series: Oudheidkundige mededeelingen, 39, Suppl., 39).
- Wild A.R., *Water in the Cultic Worship of Isis and Sarapis*, Leiden 1981.

